

<i>Sıra №</i>	<i>Suallar</i>
1	Politologiyanın metodoloji əsasları. Politologiyanın tədqiqat obyektinin genişliyi və mürəkkəbliyi burada istifadə olunan metodların və tədqiqat üsullarının rəngarəngliyini şərtləndirir. Politologiyada digər ictimai elmlərin istifadə etdikləri bir sıra metodlardan, habelə riyazi metodlardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Ümumməntiqi metodlar: analiz və sintez, abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, induksiya, deduksiya, analogiya və modelləşdirmə; 2. Nəzəri metodlar: fikri eksperiment, riyazi formalaşdırma, aksiomatik metod, abstraktdan konkretə keçid, hipotez-deduktiv metod, tarixi təsvir metodu və s. Politologiyada sistem metodu geniş istifadə olunur. Kibernetika və informasiya nəzəriyyəsinə əsaslanan bu metodun köməyi ilə tədqiqat obyekti bütöv bir tam kimi qavranılır və onun ayrı-ayrı hissələri hərtərəfli öyrənilir. Sistem təhlili aşağıdakı üsulları əhatə edir: 1. Sistem. Siyasi həyat davranış sistemi kimi qavranılır. 2. Mühit. Sistem mühitə daxildir və onun təsirinə məruz qalır. 3. Cavab reaksiyası. Sistemdə baş verən proseslər və dəyişikliklər sistem üzvlərinin bu və ya digər təsirlərə cavabı, alternativ davranış nəticəsində ortaya çıxır. Politologiyada sistem metodu üç səviyyədə tətbiq olunur: - bütöv bir tam kimi siyasi sistemlər (dünya təsərrüfat sistemi, ayrıca bir ölkənin siyasi sistemi və s.); - ayrı – ayrı global sistemlərin hissələri - yarım sistemlər (partiya sistemləri, yerli hakimiyyət sistemi və s.); - siyasi sistem elementləri (siyasi partiyalar, hökumət, vətəndaş və s.). Biheviorçu metod siyasi hadisələri ayrı-ayrı insanların, yaxud qrupların fəaliyyətində (davranışında) təcrübə etmiş halda öyrənir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının müşahidə edilməsi ya bilavasitə müşahidə, ya da dolayı yolla məlumat toplamaqla (eksperiment, anket və s.) empirik informasiya əldə etmək məqsədini güdür. Bu zaman üç başlıca üsuldən istifadə olunur; siyasi fəallığın statik tədqiqi, anket tədqiqatı və müsahibə, laboratoriya eksperimenti. Müqayisəli təhlil metodu. Onun mahiyyəti siyasi proseslər və təsisatlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxartmaqdır. Müqayisə metodu müəyyən şərtlər daxilində tətbiq edilə bilər: a) müqayisə eyni cins siyasi sistemlər arasında aparılmalıdır, məsələn, prezident idarə üsulu qərarlaşmış ölkənin siyasi sistemini bu cür idarə üsulu mövcud olan ölkənin siyasi

	sistemi ilə müqayisə etmək olar; b) müqayisə seçilmiş obyektlərin yalnız təsviri ilə kifayətlənməməli, onların daha geniş perspektivli və əhatəli müqayisəli təhlilinə əsaslanmalıdır. Ən mühüm metodlardan biri qərarın qəbul edilməsi metodudur. Buna aiddir: qərarın qəbul edildiyi mərkəz (siyasi fəaliyyət subyekti); qərarın qəbul edilməsi prosesi; siyasi qərar; siyasi qərarın reallaşdırılması.
2	Politologiya elminin predmeti, kateqoriyaları və funksiyaları Politologiyanın bir tədris fənni kimi meydana gəlməsi Frensis Leyberin adı ilə bağlıdır. Onun 1857-ci ildə ABŞ-ın Kolumbiya universitetində siyasət nəzəriyyəsi üzrə oxuduğu mühazirələr burada 1880-ci ildə Con Bercess tərəfindən ali siyasi məktəb yaradılması üçün zəmin hazırladı. 1949-cu ildə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq siyasi elmlər assosiasiyası yaradılmışdır. Müstəqil elm sahəsi və tədris fənni kimi politologiya respublikamızda 90-cı illərdən öyrənilir. Müasir elmi ədəbiyyatda «Politologiya» termini bir neçə mənada işlədilir. Geniş mənada politologiya siyasət haqqında bütün bilikləri əhatə edən elm sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu halda politologiya siyasəti öyrənən bütün konkret elm sahələrini-siyasi fəlsəfəni, siyasi sosiologiyani, siyasi psixologiyani, siyasi təsisatları, o cümlədən dövlət nəzəriyyəsini və s. özündə birləşdirir. Politologiyanın belə izahı bu barədə tarixən qərarlaşmış ənənəvi baxışlarla əlaqədardır. Bir qədər məhdud mənada politologiya siyasəti, siyasi prosesləri, təsisatları, bir sözlə, siyasi elmin obyektini və predmetini təşkil edən problemləri öyrənən elm sahəsi kimi qəbul edilir. Bu mənada politologiya siyasətin ümumi nəzəriyyəsi rolunda çıxış edir və siyasəti öyrənən digər elm sahələrindən fərqlənir. <i>Onun predmetini siyasət, siyasətin təsisatları vasitəsi ilə cəmiyyət və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətləri təşkil edir.</i> Politologiyada elmi anlayışlar sistemi çox mühüm rol oynayır. Onların arasında «siyasi hakimiyyət» anlayışı əsas anlayış hesab edilir. Politologiyanın anlayış və kateqoriyalarının spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onlar siyasi hakimiyyətin müxtəlif tərəfləri və münasibətlərini aşkara çıxarır və ifadə edir. Hər bir elm kimi, politologiyanın da öz kateqoriyaları vardır. Kateqoriyalar hər bir elmin predmetinin ən ümumi, fundamental anlayışlarıdır. Politologiyada hər şeydən əvvəl digər sosial elmlərin kateqoriyalarından (hüquq, cəmiyyət, sinif, etnos, qrup və s.) istifadə olunur. Bundan əlavə, ictimai fikir tarixindən gələn bir çox kateqoriyalar (ailə, təbiət, insan və s.) politoloji tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. Deyilənlərdən əlavə, hər hansı başqa bir elmdə olduğu kimi, politologiyanın da bilavasitə tədqiqat predmetini əks etdirən kateqoriyalar sistemi vardır. Bura daxildir: siyasət, siyasi həyat, siyasi sistem, siyasi

	hakimiyyət, siyasi hərəkət, siyasi münasibətlər, siyasi qrup, siyasi mənafe, siyasi fəaliyyət, siyasi təsisat, siyasi ideologiya, siyasi sərvət, siyasi proses və s. Politologiya cəmiyyət həyatı ilə rəngarəng əlaqələrə malik elmi fənn olub müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalardan ən mühümləri idrak, idarəetmə, tərbiyəvi və proqnozlaşdırıcı funksiyalardır. İdrak funksiyası siyasi inkişaf meylinin öyrənilməsi və müxtəlif siyasi hadisələrin, proseslərin dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Siyasi həyatın elmi idrakında empirik politoloji tədqiqatlar siyasi hadisə iştirakçıları və onların tələbləri, siyasi mənafe, mədəni səviyyələri, davranışları haqqında, konkret siyasi şəraitdə ictimai rəy haqqında ilkin məlumat verir. Beləliklə, empirik tədqiqatlar cəmiyyətin siyasi həyatının, onun müəyyən sahələrinin dərk edilməsi üçün informasiya bazası yaradır. Politologiyanın idarəetmə funksiyasının səciyyəvi cəhəti cəmiyyətin siyasi həyatı və siyasi praktika ilə sıx əlaqəsindən ibarətdir. Politologiya siyasi inkişaf meylini aşkara çıxararaq səmərəli siyasi rəhbərliyin və ictimai prosesləri idarə etməyin həyata keçirilməsi üçün konkret məlumat verir. Politologiya siyasi fəaliyyət idarə edilərkən siyasi qərarlar qəbul edilməsi problemini xüsusi olaraq nəzərdən keçirir. Buraya siyasi qərarların hazırlanması, problemi doğuran şəraitin təhlili, qüvvələr nisbətində qiymət verilməsi, siyasi hadisələrin iştirakçılarının qüvvə və təsir səviyyəsi, müxalifət qüvvələrinə əks təsir göstərilməsi daxildir. Beləliklə, politologiyanın idarəetmə funksiyası siyasi proseslərə rəhbərliyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələlərində, əməli tövsiyələrin hazırlanmasında, siyasi hadisələrin idarə edilməsində özünü əyani surətdə göstərir. Politologiyanın tərbiyəvi funksiyası özünü cəmiyyətin siyasi inkişafının dərk edilməsində və siyasi sistemin inkişafının perspektiv və ən yaxın gələcək üçün məqsədləri haqqında tövsiyələr hazırlanmasında, siyasi hakimiyyət, siyasət, siyasi sistem və s. haqqında müxtəlif konsepsiyaların elmi funksiyalarında, siyasi nəzəriyyənin yayılmasında, mütəxəssis kadrların hazırlanması və onların siyasi elmi öyrənmələrində təzahür etdirir. Proqnozlaşdırıcı funksiya. Politoloji tədqiqatların dəyəri onların yalnız siyasi proseslərin bu və ya digər meylinin nə dərəcədə düzgün əks etdirilməsi ilə deyil, eyni zamanda konkret siyasi vəziyyət şəraitində adamların mənafeyinə uyğun olaraq mütərəqqi siyasi dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş, elmi surətdə əsaslandırılmış proqnozlarla nə dərəcədə başa çatması ilə müəyyən edilir.
3	Qədim dövrdə Azərbaycanda siyasi fikirlər Azərbaycan xalqının siyasi fikrinin sistemli şəkildə şərh olunduğu ilk böyük yazılı abidəsi «Avesta»dır. Dualist təlim olan zərdüştlük b.e.ə. VII – VI əsrlərdə dini-fəlsəfi sistem kimi qədim Azərbaycan və İran ərazisində meydana gəlib, sonra daha geniş məkana yayılmışdır. Bu dinin yaradıcısı böyük Zərdüşt olmuşdur. O, həm də bu dinin müqəddəs kitabı olan

«Avesta»nın («Qanun»un) ən qədim hissəsinin müəllifidir. «Avesta» üç kitabdan – Vendidad, Yasna və Vispereddən ibarətdir. Əvvəlki iki kitabda toplanmış dini mərasimləri əks etdirən mətnlər – yaşıtlar «Avesta»nın ən qədim hissələri hesab olunur. Onlar irili- xırda müxtəlif vaxtlarda yaranmış iyirmi bir himnidir. Yasnanın əsas məzmununu Zərdüştün lirikası – qatlar təşkil edir. Vispered Yasnanın ayrı-ayrı hissələrinə əlavələrdir.

Zərdüştün ideyasını qısaca belə ifadə etmək olar: dünya qaydaları xeyir və şər, işıq və zülmət, həyat və ölümün mübarizəsindən asılıdır. Bütün kainatda müsbət başlanğıcın təəcəssümü Ahura Mazda (Hörmüz), mənfininki isə Ahurə- Mau (Əhriman) hesab edilir. Onların hər ikisi «Sonsuz zamanın» yəni Allah sayılan Ervanın oğullarıdır. Şər daimi deyil, ondan azad olmağın, ruhu ondan təmizləməyin yolu odla sitayiş etməkdir. Od insanı təmizləyir, saflaşdırır, şəri məhv edir. Zərdüşt Hörmüzü müdafiə edənlərə, onun yolu ilə gedənlərə ölümdən sonra o dünyada əbədi xoşbəxtlik vəd edir, Əhrimanın tərəfdarlarının isə əbədi olaraq cəhənnəm əzabına düşər olacaqlarını göstərir.

Xeyir və şər mübarizəsi, doğrunun, ədalətin tərənnümü Zərdüşt etikasının əsasını təşkil etməklə, Mazda qanunları üçün başlanğıc kimi çıxış edir. Burada ən yüksək əxlaqi prinsip müqəddəs qanuna, ədalətli qaydaya tabe olmaqdır.

«Avesta»da dövlət insanların birgə ünsiyyət forması, bütün cəmiyyətin mühavizəsinin mühüm atributu hesab olunur, dövlət hakimiyyətinin möhkəmliyinin isə vətəndaşlarda mənəvi borcun tərbiyə edilməsi səviyyəsindən asılı olduğu göstərilir. Burada diqqəti cəlb edən daha bir cəhət ondan ibarətdir ki, Zərdüşt «cəmiyyət» və «dövlət» anlayışlarının eyni mənə daşdığını, öz növbəsində, dövlətin göylər səltənətinin yerdəki təəcəssümü olduğunu bildirir. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, dövlət anlayışı burada hər hansı bir xarici nəzarətdən daxili müstəqillik, suverenlik, ayrıca götürülən bir ərazi də zərdüştlik dininin ardıcılıqları üzərində şəriksiz hökmranlıq imkanı kimi nəzərdən keçirilir.

«Avesta» güclü dövlət hakimiyyətini təbliğ edir. Burada göstərilir ki, dövlətə xeyirxah hökmdar başçılıq etməlidir. Dövlət başçısı eyni zamanda ali dini başçı, xalqın fikirlərini və arzularını istiqamətləndirən ideoloq olmalı, xalq arasında zərdüştliyi yaymaqla məşğul olmalıdır.

Maniheizmin banisi Mani(216-273) olmuşdur. Zərdüştlikdən faydalanan Mani, dünyanı dualist bir anlayışla izah edir. Onun fikrinə görə yaxşılığın mənşəyi və əsası işıq, pisliliyin mənşəyi olan qaranlıq (zülmət) və yaxud şeytan və maddə daim mübarizə halındadır. Kiçik aləm olan insanın bədənini qaranlıqlar hökmdarı, ruhunu işıq hökmdarı yaratmışdır. Qaranlıq pisliliyin yaradıcısı, işıq isə yaxşılığın yaradıcısı olduğu üçün onların hər ikisi Allah ilə eyniləşdirilir. Mani bütün varlığı bu iki yaradıcı qüvvə arasındakı mübarizə ilə izah edir. Mani təlimi eyni zamanda yəhudi və xristian dinlərinin də istifadə etmişdir.

Məzdəkilərin ideyaları Azərbaycanda da yayılmış və sonralar

	xürrəmilər tərəfindən davam etdirilmişdir.
4	Qədim Çində siyasi ideyaların inkişafı xüsusiyyətləri (Konfutsi, Daosizm) Bu kimi dini-mifoloji təsəvvürlər nəinki ilkin sivilizasiyaların yenidən təşəkkül tapmış olduğu sosial-siyasi həyatı əhatə etmiş, habelə e.ə. 2-ci və 1-ci minilliklərdə Qədim Çində, Hindistanda mövcud olmuş bir sıra təlimlərdə (Vedlərdə, Upanişadlarda və Manu qanunlarında) özünü göstərmişdir. E.ə. 6-5 əsrlərdə yaşamış böyük çin mütəfəkkiri Konfutsi öz təlimlərində cəmiyyətin sosial-siyasi həyatını üç dövrə bölür və onların təsnifatını aşağıdakı kimi verir: Birincisi - Nizamsızlıq Mərhələsi ibtidai qruplar arasında sosial nəzarətdən kənar olan primitiv anarxiya ilə, daimi müharibələrlə xarakterizə olunur; İkincisi - Stabilitet Mərhələsi ailənin və xüsusi mülkiyyətin müəyyən dərəcədə sosial nəzarətin saxlanmasına uyğun gələn dövr kimi təsvir olunur; Üçüncüsü - Böyük Uyğunlaşma Mərhələsi sosial intizamın stabilləşməsi, cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərində ümumi mülkiyyətin, qarşılıqlı hörmətin və xeyirxahlığın bərqərar olması formasında səciyyələnir. Konfutsinin təliminə görə dövlət hər bir cəmiyyətin sosial özəyi olan ailənin sinonimi kimi çıxış edir. Burada idarəçilik ierarxiya qaydada, yəni yuxarıdan aşağıya təbəçilik prinsipi əsasında həyata keçir. Bu prinsip patriarxal-paternalist xarakter kəsb edir. Yəni məna etibarilə burada idarəetmə təkcə siyasi funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə bitmir, eyni zamanda humanizm, qayğıya və s. əsaslanır. Qədim siyasi ideyalar Konfutsidən sonrakı təlimlərdə də davam edir. Mo-szı (e.ə. 479-400), Lao-szı (e.ə. VI-V əsrlər), Legistlər (Şan Yan, e.ə. 390-330) öz təlimlərində dövlət, hakimiyyət, ümumiyyətlə cəmiyyətdə siyasi münasibətlərlə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürürlər.
5	Platonun siyasi ideyaları (e.ə.427-347) Platon (e.ə. 427-347) özünün siyasi görüşlərinə görə, siyasi fəaliyyətinin xarakterinə görə Afina aristokratiyasının ideoloqu kimi çıxış edir. Sokrat kimi, Platona görə də mənəvi həyat özünün ən yüksək təzahüründə məhz insanların olduqca az bir hissəsinə, seçilmiş olanlara – aristokrat quldarlara xasdır; demos (xalq) yalnız mənəviyyatı inkar olunanlara aiddir. Qulları isə Platon ümumiyyətlə insan olaraq qəbul etmədiyindən, məhz bu baxımdan da o, öz siyasi görüşlərində demokratiyanın mövcudluğunu qeyri-mümkün hal sayırdı. Dövlət haqqında təlimində Platon «ideal dövlət» layihəsini irəli sürürdü ki, ədalətin və qanunun təntənəsini məhz belə bir dövlətdə görürdü. Çünki, ona görə, ierarxiya tabelik prinsipi («mütləq ruh», «ruh», «insan») və həmin prinsipə görə də insanların müvafiq olaraq hakimlərə, onların köməkçilərinə və istehsalçılara bölünməsi vahid təamın öz prinsipidir.

	Platonun «ideal dövlət»ində cəmiyyət üç silkə bölünür: birinci – filosoflar, yaxud edarəedənlər, ikinci – mühafizəçilər (döyüşçülər), üçüncü – əkinçilər və sənətkarlar. Dövlət hakimiyyəti seçilmiş olan filosoflar – aristokratlara (əqli və mənəvi cəhətdən zəngin olanlara) məxsus olmalıdır. Mühafizçilər dövlətin zor aparatını yaradırlar və aristokrat-quldarların sinfi hökmranlığını qoruyurlar. Əkinçilər və sənətkarlar dövlət və cəmiyyət üçün bütün zəruri olan yaşayış vasitələrini istehsal edirlər. Platona görə, hər bir dövlətdə ictimai əmək bölgüsünün bu prinsipi pozulmamalıdır, əks halda mövcud cəmiyyət quruluşu öz ədalətli idarəçilik sistemini itirə bilər. Platon aristokratik respublikanı, yaxud monarxiyanı «ideal dövlət» hesab edir. Bununla yanaşı o, dövlət formalarından timokratiyanı, oliqarxiyanı, demokratiyanı və tiraniyanı isə pis idarə forması olaraq görürdü. Ona görə, timokratiya «ideal dövlətin» in tələbələrinə cavab vermir, amma hər halda ona yaxınlaşır. Oliqarxiya ancaq bir yığım varlılıra, tacirlərə xas olduğundan, Platon onu daha aşağı həddə qoyurdu. Platon tənqidinin başlıca predmeti – demokratiyadır, birinci növbədə isə Afina quldarlıq demokratiyası.
6	Antik siyasi fikrin inkişafında Aristotelin rolu (e.ə.384-322) Aristotel (e.ə. 384-322) antik siyasi fikrin inkişafında xüsusi rol oynayır. Onun siyasi görüşləri «Etika», «Siyasət», «Afina siyasəti», «Nikomaxın etikası» və s. əsərlərində əks olunur. Aristotelin siyasi görüşləri onun quldarlıq dövlətinin möhkəmləndirilməsi zəruriliyi haqqında fikrinə söykənirdi. Buradan çıxış edərək o, hesab edirdi ki, bir insan üçün qul, digəri üçün ağa-quldar olmaq faydalı və ədalətlidir. Belə bir halın təbii-tarixi düzgünlüyünü bildirməklə, o təsdiq edirdi ki, güya həm quldarın və həm də qulun qarşılıqlı birliyinə maraqların ümumiliyi rəhbərlik edir. O, quldarla qulun münasibətini insanın cismi və ruhu arasındakı münasibətlə eyni dərəcədə götürərək bildirirdi ki, ruh cismə necə baxırsa, öz təbiətinə görə onun üzərində necə ağalıq və onu idarə edirsə, quldar da qula münasibətini o cür göstərir. Aristotel qulu quldara məxsus olan «danışan alət» hesab edir, onun cəmiyyətdə yalnız «ictimai heyvan» olduğunu bildirirdi. Aristotel quldarlıq cəmiyyətinin sosial tərkibinə belə bir nümunədən yanaşaraq, eyni zamanda dövlətin yaranmasının ailədən irəli gəlməsi nəzəriyyəsini irəli sürürdü. İnsanların ünsiyyətinin ilkin növü Aristotələ görə, ailədir. Onun fikrincə, ailədə er və arvad, ata və uşaqlar, ağa və qul eyni ilə dövlətdə hakimiyyətlə əhalinin arasındakı idarəçilik prinsipinin analoqudur. Quldarlıq ailəsi, Aristotələ görə, cəmiyyətdə ağa və qul arasındakı münasibətdə ilkin başlanğıc nüvədir ki, buradan da dövlət yaranmışdır. O, bir neçə ailənin birləşməsini «əhali» adlandırmış, həmçinin belə bir prosesi ailənin dövlətədek olan keçid forması hesab etmişdir. Platonun aristokratik «ideal dövlət» nəzəriyyəsini qəbul etməyərək, Aristotel özünün quldarlıq dövləti nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu dövlət, ona

	görə insanların ünsiyyətinin daha təkmilləşmiş formasıdır. Onun fikrincə, dövlətdə hakimiyyət heç bir varlığa, heç bir kasıba deyil, ancaq quldarların orta təbəqəsinə məxsus olmalıdır. Aristotel dövlət formalarını «normal» (monarxiya, aristokratiya və politiya) və «qeyri-normal» (tiraniya, oliqarxiya və demokratiya) növlərinə ayırırdı. Ən yaxşı dövlət formasını o, «orta olanı» - politiyanı qəbul edir və bu dövlət formasını monarxiyanın və demokratiyanın müsbət elementlərinin birləşməsində görürdü. Tiraniyanın isə ən pis dövlət forması olduğunu göstərir.
7	Ellinizm dövrünün siyasi fikirləri Bu dövrün cəmiyyətin ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, onun siyasi həyatında da mühüm dəyişikliklərlə əlamətdar olduğu əksəriyyət tərəfindən qəbul edilir. Hər şeydən əvvəl, həmin dövr bəşər tarixində böyük bir dövrə – antik demokratiya və onunla əlaqədar siyasi mədəniyyətin çiçəklənməsi dövrünə, iqtisadi, mənəvi və siyasi müstəqilliyə malik olan bir sıra polislərin (şəhər-dövlətlərin) varlığı dövrünə son qoydu. Bundan əlavə orada təkhakimiyyətlik (monarxiya və tiraniya, ən yaxşı halda isə oliqarxiya) dövrü başlayır ki, bu da ən ümumi tənzimetmə və dövlətin xalqdan ayrı düşməsi kimi xarakterizə olunur. Antik dövrdən fərqli olaraq ellinizmdə azad insanların, xüsusilə, filosofların fəlsəfi dünyagörüşündə olduğu kimi, siyasi baxışları, görüşləri və düşüncələri də daha artıq azadfikirlik, plyuralizm mövqelərindən deyil, bir daha hakim dairələrin maraqları əsasında təzahür tapır. Bu cəhət ellinizm dövrünün sonlarında, daha dəqiq desək, erkən xristianlığın meydana gəldiyi tarixi bir şəraitdə getdikcə qüvvətlənir. Ellinist insanı – bu daha, artıq suveren polisin vətəndaşı deyil, əksinə, nəhəng bir monarxiya dövlətinin daxilində öz hüquqlarını (əlbəttə, azad insanlara xas olan) itirən insana çevrilir. O, daha öz dövlətinin idarəolunmasında iştirak etmir və qarşılıqlı şəkildə dövlət və insan bir-birindən ayrı düşür. Butun hakimiyyət monarxın başçılığı altında hərbi-bürokratik aparatın əlində cəmləşir. Ellinist monarxları özlərini birbaşa dövlətlə eyniləşdirirlər. Bu dövrdə siyasi azadlıq demək olar, öz funksiyasını itirir. Ellinizm siyasi fikir tarixində ən öndə gedən mütəfəkkirlər Demosfen və İsokrat olmuşdur. <u>Demosfen</u> (e.ə. 384-322) öz siyasi baxışlarında monarxiya, tiraniya idarə etmə formalarını tənqid edərək, antimakedon partiyasına başçılıq edirdi. Öz nitqlərində Demosfen monarxiya dövlət quruluşuna qarşı çıxaraq, afinalı həmvətənlərini azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. O, yunanlıları makedoniyalılardan, Yunanıstanı isə Makedoniyadan müstəqil, demokratik xalq kimi qəbul edirdi. Makedoniya çarı haqqında öz fikrini belə bildirirdi ki, «o nəinki yunan deyil, hətta yunanlılarla heç bir ümumi əlaqəsi yoxdur», eyni zamanda «o həm də elə bir ölkədən deyildir ki, onunla hörmətlə danışasan, əksinə elə bir ölkənin sakinidir ki, əvvəllər hətta həmin ölkədə adicə bir qulu da qaydasında almaq olmazdı».

	<i>İsokrat</i> (e.ə. 436-338) Demosfendən fərqli olaraq öz siyasi görüşlərində monarxiya quruluşunun tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O, Makedoniya çarını məhz yunan kimi, yunan qəhrəmanı Herakl kimi dəyərləndirir. Əgər Demosfen üçün başlıcası – Afinanın azadlığı və müstəqilliyi idisə, İsokrat isə bütün nailiyyətlərin əldə olunmasını ümumi ellinlilərin «vəhşilərə» qarşı birgə çıxış etməsində görürdü. İsokrat «Şərq-Qərb» problemləri sahəsindəki nəzəriyyəçilərdən birincisi idi. O qəti şəkildə Avropa və Asiyanı öz ərazi-mədəni səviyyələri baxımından prinsipial bir əsasda qarşı-qarşıya qoyur, bütün Asiya xalqlarının vəhşi olduğunu göstərir və onların ellinlilərdən varlı olmasını avropalılar üçün ədalətsizlik və təhqir kimi sayırdı.
8	Orta əsrlərdə Şərqdə siyasi fikrin inkişafı Şərqdə siyasi və hüquqi fikrin inkişafı islam dini ideologiyasının yaranması ilə daha möhtəşəm forma aldı. Bu, sadəcə sonuncu dünyavi dinin yaranması deyil, əsl reallıqda ərəb dünyasında qəbilə siyasi münasibətlərinin tayfa dövlət quruluşu ilə əvəz olunması demək idi. Onun böyük ərəzilərə yayılması yeni ictimai-siyasi münasibətlərin – feodalizmin əsasını qoymuş oldu. Orta əsrlərdə Şərq siyasi ideyaların inkişafında Əl-Fərabinin, Əl-Biruninin, İbn-Sinanın, İbn-Rəşdün, İbn-Xaldunun və b. misilsiz rolu olmuşdu. Bunların hamısı üçün xarakterik olan cəhət onda idi ki, siyasi və hüquqi baxışların və yeni dövlət quruluşunun əsasında islam dini ideologiyasını götürürdülər. Lakin, həmin mütəfəkkirlərin hər biri ayrılıqda olduqca dəyərli fikirləri ilə də öz zamanlarının siyasi və hüquqi münasibətlərinə böyük töhvə vermişdir. Əl-Fərabî (870-950) siyasi fikrinin əsasını dövlətin öz sakinlərini ədalətli və səxavətli idarəetməsinin təşkili və onun mühafizə üsullarını öyrənib, həyata keçirmək təşkil edir. O, bu prosesdə xalqın da özünün fəal iştirakını nəzərdə tutur, və hesab edir ki, əhali cəmiyyətin siyasi həyatına mühüm təsir göstərən xeyir və rifahın hardan gəldiyini nəzərdən qaçırmamalı, onun nadan və şər qüvvələrdən mühafizə olunmasına daim səy göstərməlidir. Onun fikrincə, siyasətin ali məqsədi ədalətlə, haqqa nail olmaqdır. İbn-Sina (980-1037) siyasi təliminin mahiyyətini siyasi hakimiyyəti, dövlət rəhbərliyini düzgün həyata keçirmək təşkil edirdi. O da, bu məsələdə Əl-Fərabî kimi, idarəetmənin «səxavətli», yaxud «pis» təşkilini doğuran səbəbləri öyrənməyə üstün yer verirdi. İbn-Rəşd (1126-1198) özünün siyasi baxışlarında Aristotelin siyasi ideyalarının davamçısı kimi çıxış edirdi. O, cəmiyyətin sinfi-iyerarxik təşkilini zəruri və qanunauyğun hal hesab etmişdir. Ona görə, dövlət başçısı daha bacarıqlı olmalı və öz siyasi hakimiyyətini ədalətli qanunlar əsasında qurmalıdır. İbn-Xaldunun (1332-1406) siyasi fikri öz ifadəsini «Müqəddimə» və «Nəsihətlər kitabı» əsərlərində tapmışdır. Məhz o, şərq siyasi fikir tarixində

	ilk olaraq dövlət, hakimiyyət məsələlərinə tarixi-sosioloji aspektdən yanaşmış, eyni zamanda dövlətin yaranması, inkişafı və süqutunun «təbii qanunları»nı üzə çıxarmaq vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. İbn-Xaldun dövlətin «sivilisasiyanın bir sıra mühüm əlamətləri ilə bağlı olaraq» yarandığı qənaətinə gələn ilk mütəfəkkirdir. İbn-Xaldun dövlət hakimiyyətinin idarə olunmasında hökmdarla, onun təbəələrinin vəhdəti məsələsinə geniş yer vermişdir. İbn-Xalduna görə, ictimai-siyasi vəziyyətdəki mühüm dəyişikliklər dövlət başçısının rolu ilə məhdudlaşmır, daha çox cəmiyyətin ictimai münasibətlərinin dəyişilməsi ilə bağlıdır. O, dövlət idarə formalarının təsnifatını verərkən, ona hakimiyyətin funksional cəhətindən yanaşır və burada hər bir idarə formasının özünə xas hüquqi tipi olduğunu bildirirdi. Bu prosesdə başlıca müəyyənədicisi tərəfin siyasi rejimlə əlaqəli olmasına üstünlük vermişdir. Bu qəbildən, İbn-Xaldun hesab edirdi ki, monarxiya, aristokratiya, demokratiya, avtoritarlıq kimi siyasi rejimlər hər biri müvafiq idarə formalarına malikdirlər və fərqli hüquqi münasibətləri təzahür etdirirlər. İbn-Xaldun siyasi təlimində idarəetmənin üç forması: «təbii monarxiya», «siyasi monarxiya», və «xilafət» fərqləndirilir və üstünlük daha çox axırıncıya verilirdi. Burada o, xilafətin dini sərvətlərə arxalanmasına üstünlük verirdi. Şərqdə olduğu kimi, Qərbdə də feodalizm dövründə əksər siyasi təlimlər dini xarakter kəsb edərək, hakim ideologiyanın maraqlarını ifadə etmişdir.
9	İntibah dövrünün siyasi təlimləri (N.Makiavelli, T.Mor, F.Bekon) XV-XVI əsrlərdən başlayaraq Qərbdə feodalizm qaydalarının dağılması və kapitalist münasibətlərinin yaranması bir sıra sosioloji xarakter daşıyan yeni ictimai-siyasi fikirlərin təşəkkül tapmasına şərait yaradır. Burada ən vacib məsələlərdən biri dövlətə münasibət olmuşdur. Yeni yaranmaqda olan burjuva ideoloqları özlərinin siyasi fikirləri ilə keçmiş feodal-teokratik baxışlara qarşı çıxaraq milli və mərkəzləşmiş dövlət ideyalarını müdafiə edirlər. Nikolo Makiavelli (1469-1527) öz siyasi görüşlərinə görə İtaliya burjuaziyasının ideoloqu olmuşdur. Onun «dəmir əl» nəzəriyyəsi tərəfdarı olması və bunun hər nə vasitə ilə olursa-olsun istismar olunan xalq kütlələrinə qarşı yönəldilməsi fikri İtaliyada vahid dövlətin yaradılmasından irəli gəlmişdir. Makiavelli üçün zadəganlar – bu «... hər cür vətəndaşlığın lənətlənmiş düşmənidir». Eyni zamanda, onun fikrincə, «qəzəblənmiş kütlələrdən qorxulu heç bir şey yoxdur ...». Makiavelli hesab edir ki, tarixin hərəkətverici qüvvəsini «maddi maraq» təşkil edir və burada ən möhtəşəm olan xüsusi mülkiyyətdir. O deyirdi ki, insanlar öz atalarının ölümünü daha tez unudurlar, nəinki mülkiyyətdən məhrum olmalarını. Makiavelli yazırdı ki, mahiyyətə

cəmiyyətdə siniflərin mübarizəsi gedir, amma onun səbəblərinin və həqiqi xarakterinin nədən ibarət olmasını dərk etmək hələ mümkün deyildir.

Makiavelliyə görə, dövlətin əsasını tamamilə hər cür əxlaqi prinsiplərdən azad olan güc təşkil edir. O, siyasətə empirik fəaliyyət sahəsi kimi yanaşaraq, onun yalnız gücün vasitəsilə həyata keçirilə bilməsini irəli sürürdü. Makiavellinin fikrincə, «Knyaz» yaxud «Hökmdar» - bu gücün dəyişilməz apologiyasıdır.

Faktiki olaraq Makiavelli istismarçı siniflərin qəddar diktaturasının carçısı idi.

Tomas Mor (1478-1535) görkəmli siyasi xadim və mütəfəkkir olaraq nəinki bir sıra siyasi fikirlər irəli sürmüş, həmçinin o İngiltərə dövlətində mühüm vəzifələrdə çalışmışdır. Belə ki, 1504-cü ildə parlament üzvü seçilən Tomas Mor, 1523-cü ildə parlamentdə icmalar palatasının sədri seçilmiş, 1529-cu ildə isə lord-kansler təyin edilmişdir.

Lakin, o mühüm demokratik prinsiplərə cavab verən parlament sistemində çalışmasına baxmayaraq heç bir zaman burjuaziyanın ideoloqu deyil, yalnız əzilməkdə olan xalqın mənafeələrinin təmsilçisi kimi çıxış edirdi.

Tomas Mor tarixə özünün məşhur əsəri olan «Utopiya» ilə düşmüşdür. Bu əsərində o, ən yaxşı dövlət quruluşu haqqında fikirləri ilə çıxış edirdi ki, belə bir dövlətin və cəmiyyətin istismarçı cəmiyyətlərdə ola bilməməsi qənaətinə gəlir. Şərin kökünü Tomas Mor xüsusi mülkiyyətin olmasında görürdü. O, həmçinin deyirdi ki, dövlət varlıların sadə xalqı istismar etmək üçün hökm aparatı vasitəsidir.

«Utopiya» ideal ictimai quruluşun belə bir təsvirini yaradırdı ki, orada xüsusi mülkiyyət yoxdur, hamı çalışır və heç bir varlı, heç bir yoxsul yoxdur. Xarakterikdir ki, Tomas Mor özünün ictimai həyat idealını irəli sürərkən orada istehlaka deyil, istehsal yer verirdi. Burada istehsal orta əsr əl əməyini əsaslanırdı.

Bununla yanaşı Morun «Utopiya»sı gələcək yeniliklərlə bağlı bir sıra elementlərə də malikdir: istehsalın və bölgünün mərkəzləşdirilmiş təşkilinin üstünlükləri haqqında, bütün vəzifəli şəxslərin seçkili olması ideyası və s.

Cəmiyyətdə möhtəkirliyi, yararsızlığı aradan qaldırmaq üçün Tomas Mor bütün vətəndaşlardan fiziki əməklə çalışması fikrini irəli sürürdü. Onun fikrincə, fiziki işdən yalnız iki vətəndaş kateqoriyası – müvəqqəti ictimai funksiyanı yerinə yetirənlər və bir də elmi fəaliyyətlə məşğul olanlar azad ola bilər.

Frensis Bekon (1561-1626) özünün siyasi baxışlarına görə güclü mərkəzləşmiş dövlətin tərəfdarı olmuşdur ki, bu cür dövlət kapitalist münasibətlərinin inkişaf maraqlarına uyğun gəlirdi. Bekon cəmiyyət həyatında birinci dərəcəli əhəmiyyəti ticarət və sənayenin inkişafına verirdi. O yazırdı ki, ticarət «siyasi bədən» başlıca arteriyasını müəyyən edir.

Frensis Bekonun «Yeni Atlantida» əsərində onun utopik görüşlərinə rast gəlinir. O, «qızıl əsr»i arzulayırdı və onun fikrincə, buna maariflənmənin və müxtəlif texniki ixtiraların yolu ilə çatmaq mümkündür.

	Bekonun bu baxışları onun Böyük Britaniyanın dünya hökmranlığı ideyası ilə yoğrulan mürtəcə siyasi görüşləri ilə birləşirdi. Bekona görə, heç bir dövlət, yaxud xalq təkcə öz imkanlarına əsasən yaşaya bilməz. Bununla o İngiltərə burjuaziyasının müstəmləkəçilik siyasətinə haqq qazandırır və yazırdı ki, «... xalq öz varını, sərvətini digər xalqın hesabına olmadan inkişaf etdirə bilməz». Bekon müharibəni «siyasi bədən»in» zəruri çalışması hesab edirdi; sülh dövrü isə, ona görə, cəsurlugun aşağı düşməsinə aparıb çıxarır.
10	XVIII əsr fransız maarifçilərin siyasi baxışları Bu dövrün ictimai-siyasi proseslərinin, xüsusilə inqilabi ideyalarının yayılmasında və formalaşmasında fransız maarifçilərinin baxışları böyük rol oynamışdı. Şarl Lui Monteskye (1698-1755) özünün siyasi baxışlarına görə islahatçı bir mütəfəkkir olmuşdur. Monteskyenin başlıca əsəri olan «Qanunların ruhu haqqında» (1748) yeni dövrdə cəmiyyətdə sosial-siyasi prosesləri, xüsusilə, onların demokratik cəmiyyətin prinsiplərinə uyğun əsasında işlənilməsinə real bir formada təzahür etdirir. Burada Monteskye ideyasının əsas mütərəqqi cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, ona görə, ictimai həyat öz təbiəti etibarilə qanunauyğunluqlara tabedir. O, qəti şəkildə T. Hobbsun insanların təbii vəziyyəti haqqında olan ideyasından irəli gələn «hamının hamıya qarşı müharibə vəziyyətində» olması fikrinə qarşı çıxırdı. Onun fikrincə, insanların təbii vəziyyəti onların arasında sülh və bərabərlik deməkdir. Monteskye burjua hüquq nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olaraq, belə hesab edirdi ki, hüquq insanların ağılı əsasında şərtlənir. Fransız mütləq monarxiyasına qarşı çıxaraq, o təsdiq edirdi ki, Fransa üçün inqilabi dəyişikliklər deyil, ingilis nümunəsində olan islahatların həyata keçirilməsi zəruridir. Monteskyenin siyasi ideali – konstitusiyalı «maarifçi» monarxiyadan ibarətdir ki, bu da vətəndaşın azadlığı və hakimiyyətin qanunverici, icraedici və məhkəmə bölgüsünün təminatçısıdır. Hakimiyyətin bölgüsü haqqında Monteskye təlimi Fransa inqilabi zamanında bir çox burjua ideoloqlarının siyasi nəzəriyyələrinin əsasını təşkil etmişdir. Monteskyenin irəli sürdüyü hakimiyyətin bölgüsü, prinsipi, hər şeydən əvvəl hakimiyyətin bir şəxsin əlində cəmlənməsini aradan qaldırır. İkincisi, bu prinsip xalq kütlələrinin siyasi azadlıq və hüquqlarının həyata keçirilməsini şərtləndirir, üçüncüsü, bu prinsip hakimiyyət orqanlarının – qanunverici, icraedici, məhkəmənin – müstəqil formada öz səlahiyyətlərini bir – birindən asılı olmadan həyata keçirilməsini təmin edir. Jan Jak Russo (1712-1778) dövlət və cəmiyyətlə bağlı siyasi fikirlərini «insanlar arasında bərabərsizliyin əsasları və mənşəyi haqqında» (1755) və «İctimai müqavilə, yaxud siyasi hüququn prinsiplərinə dair» (1762) əsərlərində irəli sürmüşdür. Birinci əsərdə Russo ciddi bir şəkildə cəmiyyətin bərabərsizliyinə dair

məsələni qarşıya qoyur. Burada o ictimai həyatın bir sıra sahələrində xalqın əleyhinə olan bərabərsizlikdən bəhs edir. Siyasi bərabərsizlik, onun fikrincə, cəmiyyət həyatının başlanğıc mərhələsində mövcud olmamışdı. Russoya görə, «təbii vəziyyət» dövründə, insanların bərabər olduğu bir zamanda xüsusi mülkiyyət və sosial tabecilik mümkünsüzdür. Xalq kütlələrinin sosial istismarının mənbəyini Russo məhz xüsusi mülkiyyətin yaranmasında görürdü.

Xüsusi mülkiyyətə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasını, Russo bir tərəfdən, ilkin «təbii vəziyyət»lə müqayisədə bir addım irəli hesab edirdisə, digər tərəfdən, onu eyni zamanda bərabərsizliyin, yoxsulluğun, hər cür bəlalарın təzahür etməsi kimi səciyyələndirirdi.

Russo həmin təlimində insanların təbii bərabərsizliyinə səbəb olan xüsusi mülkiyyətin tamamilə məhv olunmasından bəhs etməsinə baxmayaraq, bunun ardınca o cəmiyyətin əsasını ancaq xüsusi mülkiyyətin saxlanması görərdü. Bununla yanaşı cəmiyyətin varlılara və yoxsullara bölünməsinə məhv etməyi tələb etməklə, o xüsusi mülkiyyətin bölünməsinin bərabərləşdirici utopik nəzəriyyəsini irəli sürürdü. Burada o «təbii» tələbat prinsipini, yəni hər bir kəsin özünün ehtiyacı müqabilində mülkiyyətə sahib olması ideyasını əsas tuturdu.

Deni Didro (1713-1784) öz siyasi fikirlərində dövlətlə cəmiyyət, hökmdarla xalq arasında kompromissə əsaslanan hakimiyyətə üstünlük verir. Ona görə, xalqla hökmdar arasında razılıq əsasında olan hakimiyyət legitimdir. O, xalqın suverenliyini müdafiə edir və hakimiyyətdən xalqa qarşı zorakılıq məqsədlərinə istifadə edən dövlətin, o cümlədən «qanuni hökmdarın» vətəndaşların «təbii» hüquqlarını təhqir etməsinə dövlətlə xalq arasında qəbul olunmuş razılığın pozulması kimi hesab edirdi.

Didro XVIII əsr Fransa burjuaziyasının maraqlarını ifadə edərək mütləq monarxiyanın nümayəndəli idarə forması ilə əvəz olunmasını tələb edirdi.

Didroya görə, cəmiyyətin mənəviyyəti qanunvericilikdən və idarə formasından asılıdır. Ağılın tələbləri ilə üst – üstə düşən dövlət qanunları, onun fikrincə, mənəvi həyat üçün şərait yaradır, insanı azad, xeyirxah və savadlı edə bilər.

Klod Adrian Helvetsinin (1715-1771) siyasi fikirlərinin əsasında dövlətlə cəmiyyətin mənəviyyəti arasındakı münasibətlər mühüm yer tuturdu. O yazırdı; «... Təcrübə sübut edir ki, xalqların xarakteri və ağılı onların hakimiyyət formaları ilə birlikdə dəyişirlər; belə ki, hakimiyyətin müxtəlif formaları eyni bir millətə növbəcə gah yüksək, gah aşağı, gah daimi, gah dəyişkən, gah cəsur, gah da kölə xarakteri vermiş olur».

Helvetsinin fikrincə, cəmiyyətin həyatı bütövlükdə qanunvericilikdən asılıdır, bu axırıncı isə, öz növbəsində insanların fikrinə tabedir. Bununla əlaqədar olaraq o yazırdı ki, «və mən belə bir qənaətə gəlirəm ki, xalqların bədbəxtçiliyini həmişə onların qanunlarının təkmilləşməmiş olması ilə həmçinin də onlar tərəfindən bir sıra əxlaqi həqiqətlərin bilməməzliyi ilə izah etmək olar».

	Helvetsi mütləq monarxiyanın əleyhdarı olmuşdur. Onun insanların fikir, mənəviyyat azadlığından, eyni zamanda bütün bunların həqiqi qanunvericiliyə əsaslanmasından bəhs etməsi sözsüz ki, demokratiyanın tərəfdarı olduğunu sübut edir.
11	Amerikada siyasi fikrin inkişafı. XX əsrin əsas siyasi ideyaları Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Amerikada da XVII-XVIII əsrlərdə müxtəlif ideya – siyasi cərəyanlar arasında dövlət, hakimiyyət məsələlərində kəskin mübarizə getmiş və bu əsasda dərin siyasi fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin, Amerikada bu mübarizənin və onun ətrafındakı ideoloqların siyasi fikirlərin müəyyən dərəcədə özünə xas tarixi xüsusiyyətləri olmuşdur. Con Eliot (1604 - 1690) özünün siyasi baxışlarında insanların bərabərçiliyi ideyasından çıxış etsə də, amma, o, bu bərabərliyin hamılıqla gercək olan bu dünyada deyil, «axirət dünyasında» olacağını iddia edirdi. Buna görə də, Con Eliotun siyasi görüşlərinin dini xarakter daşması mahiyyətə daha realdır və bu özünü onun digər puritanlar və katoliklər ilə birlikdə faktiki olaraq quldarlığı müdafiə etməsindən irəli gəlir. Uliyam Foster özünün «Amerikanın siyasi tarixi öçərkində» yazır: «Məşhur puritane təbliğçisi Con Eliot heç də quldarlığa qarşı etiraz etmirdi. Hətta Birləşmiş Ştatların müstəqilliyi elan olunduqdan sonra da ölkədə zəncirlərin azadlığı uğrunda hərəkətin geniş vüsət almasına baxmayaraq, cənub ştatlarda kilisə Bibliya mətnlərinə istinad edərək, demək olar ki, xristianlıq naminə yekdilliklə quldarlıq sistemini müdafiə edirdi». Eliot teokratik dövlət nəzəriyyəsini irəli sürür və belə hesab edirdi ki, hakimiyyət nəinki ruhani hakimiyyətə tabe olmalı, hətta öz funksiyasını ona verməlidir. Veniamin Franklin (1706-1790) özünün sosial-siyasi baxışlarında burjua qaydalarının ideoloqu kimi çıxış edirdi. Cəmiyyət həyatı son nəticədə nədən asılıdır sualına, Franklin belə cavab vermişdir: «Biliyin inkişafından». Franklin üçün bəşər cəmiyyətinin tarixi – zəkanın tarixidir. Bu məqsədlə də, o ağıla əsaslanan burjua demokratiyasının təmsalında cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının son məqsədini görürdü. Franklinin siyasi baxışlarında əxlaq məsələləri, xüsusilə, fərdi əxlaq mühüm yer tuturdu. Onun fərdi əxlaq ideyası siyasi baxışları ilə ayrılmaz şəkildə əlaqədar olmuşdur. Franklin Amerikada ingilis idarəçiliyinin «şəxsiyyətin müqəddəs hüquqlarına» qarşı istiqamətlənən qeyri-məhdud hakimiyyətini tənqid edirdi. Franklin dövlətin inkişafında xüsusi mülkiyyətin roluna böyük qiymət verməsinə baxmayaraq, eyni zamanda hətta kapitalın daha çox geniş məqnatlarının «fövqəladə mülkiyyət» adlanan burjua-demokratik mövqeyinə öz mənfi münasibətini bildirirdi. Tomas Ceffersonun (1743-1826) siyasi baxışları onun «Virciyniya haqqında qeydlər» (1787) və «ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi» (1776)

	əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır. Birinci əsərində o, Amerikada köləliyə qarşı çıxaraq bir sıra demokratik fikirlər irəli sürmüşdür. Cefferon insanların qanun qarşısında bərabər olmasının tərəfdarı olmaqla, həmçinin onların silki məhdudlaşdırılması əleyhdarı olmuşdur. O, silki münasibəti qeyri-qanuni hesab edir və onu mürtəce qanunculuğun əks təbii məhsulu kimi qiymətləndirirdi. Təbii hüquq, onun fikrincə, insanları azad edir. Cefferon «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsinə münasibətində bildirirdi ki, təbiətdə elə bir qeyri-özgə təbii hüquq mövcuddur ki, onun qarşısında insanlar heç bir vəziyyətdən imtina edə bilməzlər.
12	Orta əsrlərdə Azərbaycanda siyasi ideyaların inkişafı Orta əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan, İbn Sinanın sevimli şagirdi olmuş Bəhmənyarın əsərlərində cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bir çox məsələlər şərh olunmuşdur. Bəhmənyar yaradıcılığında «Təhsil» kitabı xüsusi yer tutur. Bu kitab «Məntiq», «Metafizika» və əyani mövcud şeylərin halları «olmaqla üç metafizika» altı və «əyani mövcud şeylərin halları» iki hissədən ibarətdir. Bəhmənyarın fəlsəfəsini öyrənmək üçün «İzahat» («Əl-Təliqat») adlı əsəri də çox qiymətli dir. «İzahat» kitabını Bəhmənyar İbn Sinadan təhsil aldığı müddətdə yazmışdır. Feodalların ideoloqu olan filosof-hakim ictimai quruluşu təbii hesab edir, onu xeyirxah və gözəl quruluş kimi qiymətləndirirdi. O, istismarçı quruluşu tərifləyir, yoxsulluğa dözməyə çağırırdı. Bəhmənyar xüsusi mülkiyyəti qəbul edir, əsl səadətə çatmaq yolunu təhsildə, mənəvi təkmilləşmədə görürdü. Marağalı Əhvədi öz əsərlərində müdrik və elmi hökmdarın başçılıq etdiyi feodal dövlətini arzulayırdı. Hər bir fərdin əxlaqi, mənəvi kamilliyini, bunun vasitəsi ilə də bütün cəmiyyətin təkmilləşməsini o, öz idealına çatmaqda yeganə yol hesab edirdi. XII əsrdə Azərbaycanda sosial-siyasi fikir haqqında danışarkən dahi şair Nizami Gəncəvini (1141-1209) xüsusi qeyd etmək lazımdır. N.Gəncəvi feodal cəmiyyətinin əsas bəlasını, nöqsanların başlıca səbəbini ədalətsizliyə, zöhrakılığa və qarətə əsaslanan dövlətin xarakterində görürdü. Onun siyasi idealı ilk əvvəl maarifçi monarx, sonralar xalq hakimiyyəti idi. Özünün bütün yaradıcılığı boyu şair ideal siyasi quruluş axtarmış və nəticədə hakimlərin və məhkumların olmadığı, bütün adamların zülmədən və zöhrakılıqdan azad olduğu xalq hakimiyyəti obrazını yaratmışdır. «İqbalnamə»nin ikinci hissəsində Nizami öz qəhrəmanı İsgəndərin inkişafındakı ən yüksək mərhələni – onun peyğəmbərliyini, ideal cəmiyyətlə qarşılaşmasını və ölümünü göstərir. Böyük ölkələri fəth edən, elmi və fəlsəfəni öyrənən müdrik şah nəhayət yer üzünün nadir möcüzəsi olan xəyali xoşbəxtlər ölkəsi ilə qarşılaşır. İsgəndər xoşbəxtlər ölkəsinə çatdıqda gördükləri onu heyratə salır - təmiz axar sular, məhsuldar tarlalar, hasarsız bağlar, çobansız sürülər, qapısı olmayan gözəl şəhər, qıfılsız

	dükənlər. Bu ölkənin adamları dindardırlar, düzlük tərəfdarıdırlar, əyrilik qapısını bağlamışlar. Yalan danışmazlar, acizlərə kömək edərlər, dara düşənlərin xilasına çatırlar. Burada hər kəsin malı başqasından artıq deyil, bütün var - dövlət bərabər bölünür. Onların uşaqlarını Allahın özü böyüdür. Nizami bütün əsərlərində tərənnüm etdiyi ədalət və humanizm ideyalarını sanki burada yekunlaşdırır. Müdrik şah həqiqət yolunun hələ harada olduğunu yaxşı bilmir. Xoşbəxtlər ölkəsinin adamları ona həyat və insanlıq qaydalarını öyrədirlər. Bundan sonra İsgəndərin dünyanı dolaşmasına ehtiyac qalmır. Bu onun axırıncı səfəri olur. Nizaminin utopik fikirləri Azərbaycanda və bütün Şərqdə mütərəqqi ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.
13	N.Tusinin siyasi baxışları. Tusi insanlarınarası münəqişələr mexanizminin kateqoriyaları haqqında N.Tusi geniş elmi-bədii, fəlsəfi görüşlərlə yanaşı ictimai-siyasi məsələlərə aid qiymətli fikirlər də söyləmişdir. Onun siyasət, hüquq və dövlət haqqında yazdıqları əsasən «Əxlaqi-Nasiri» əsərində toplanmışdır. N.Tusinin dediyinə görə insanların iradi işləri iki yerə – xeyirlər və şərlərə bölündüyündən icmalar da buna uyğun olaraq iki yerə bölünür: səbəbi xeyir olanlar və səbəbi şər olanlar. Mütəfəkkir siyasətin aşağıdakı növlərini göstərir: 1. Fəzilətli siyasət, buna imamət də deyilir. Belə siyasətin məqsədi xalqı kamilləşdirmək, nəticəsi isə səadətə çatdırmaqdır; 2. Naqis (nöqsanlı) siyasət, buna zorakılıq da deyilir. Belə siyasətin məqsədi xalqı qul halına salmaq, nəticəsi isə bədbəxtlik olar. Birinci siyasət Tusinin fikrincə camaatı ədalətə çağırır və rəiyyəti ən sədaqətli dost gözü ilə baxır, şəhəri xalqa xeyir verən işlərlə doldurur, əxlaq pozğunluğun qarşısını alır. İkinci siyasət camaatı qərətə təhrik edir, rəiyyəti qul və nöker hesab edir, şəhəri xalqa zərər verən şər işlərlə doldurur, özü şəhvani hisslərin əsiri olur. Tusinin siyasi görüşlərində «dövlət» anlayışı mühüm yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, o görkəmli dövlətşünas, dövlət nəzəriyyəçisi hesab olunur. Tusinin fikrincə, dövlət insanların birliyi, cəmiyyətin təbii vəziyyətidir. O, belə hesab edirdi ki, insanlar öz mənafeləri əsasında könüllü surətdə birləşmək arzusunda olduqları zaman dövlət əmələ gəlir. Həm də dövlət insanların tələbatını ödəmək məqsədilə yaranır və onlara xidmət edir. Tusi «dövlət» və «cəmiyyət» anlayışlarını təqribən eyni mənada işlədir, dövlət - cəmiyyətin strukturunu təsvir edir. Onun mühüm ünsürləri ailə, məhəllə (rayon yaxud qrup) şəhər icması, böyük xalqlar icması və ümumdünya icmasıdır. Tusi belə hesab edirdi ki, insanların həyatı dövlətdən kənarda mümkün deyildir. İnsan dövlətin yardımına, dövlət isə insanın aktiv fəaliyyətinə ehtiyac hiss edir. Bu mənada Tusinin təlimində dövlət və insan bir-birinin

	qarşısında məsuliyyət daşıyır. Böyük mütəfəkkir yazırdı: «Dünya əhlinin ictimai quruluşu bir sistem təşkil etdiyindən, kim sistemdən çıxıb tək yaşamaq, inzivayə çəkilmək xəyalına düşsə, bu baxımdan fəzilətlərdən əli çıxar, öz növünün köməklərindən imtina etdiyi üçün tənhalıq dəhşəti içərisində, əzab və məhrumiyyətlər cəngində məhv olar «. Tusinin fikrincə, dövlət ancaq ədalət əsasında yaşaya bilər. Ədalətin şərtləri isə dövləti təşkil edən dörd «sinif» «qələm əhli» (ziyalılar), «qılın əhli» (hərbiçilər), «müamələ əhli» (tacirlər, sövdagərlər, sənətkarlar, vergiyığanlar) və «ziraət əhli» (əkinçilər, biçinçilər, bağbanlar, maldarlıqla məşğul olanlar) arasında uyğunluğun yaradılması («İnsanın sağlamlığı dörd ünsür arasındakı tənəsüblükdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dörd sinifin qarşılıqlı müvafiqliyində olar»), insanların ləyaqətinə və istedadına görə vəzifəyə təyin edilməsi, hərənin öz payına düşənə ona verilməsindən ibarətdir. Öz fikrini davam etdirərək, o yazırdı ki, bu dörd dəstə birgə, əlbir, ahəngdar fəaliyyət göstərdikdə mədəniyyət, fəzilət və səadət sistemi əmələ gəlir. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi (1201-1274) özünün «Əxlaqi nasiri» əsərində qruplar arası, dövlətlər arası və s. münəqişələri bir-birindən fərqləndirmişdir və şəxsiyyətlər arası münəqişələrin yaranma səbəblərini on kateqoriyaya ayırmışdır: ıftixar, iddialıq, dava-dalaş, höcət, zarafat, təkəbbür, təlxəklik, xəyanət, qisas, hərislik.
14	Heydər Əliyevin siyasi görüşləri Görkəmli dövlət xadimi və siyasətşunas Heydər Əliyevin demokratiya, dövlətçilik, müstəqillik və s. haqqında fikirləri böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Ən əsası isə onun siyasi fikir və ideyaları dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində son on ildə Respublikamıza Prezidentlik etdiyi dövrdə həyata keçirilmişdir. Müstəqil Azərbaycan milli dövlətçiliyinin demokratik inkişafı Heydər Əliyev siyasi ideyasının əsasını təşkil etmişdir. Müstəqil Azərbaycanın inkişafına xüsusi diqqət yetirən Heydər Əliyev demişdir: «Müstəqil Azərbaycan Respublikası bizim tarixi nailiyyətimizdir». O, bu nailiyyəti özünün siyasi təcrübəsi və fəaliyyəti ilə daha yüksəklərə qaldırmış, inkişaf etdirmişdir. Məhz onun siyasi təcrübəsi sayəsində Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda bu gün də əzmlə irəliləyir. Heydər Əliyev bu haqda demişdir: «Dövlət quruculuğunda nəinki tarixi və milli ənənələrimiz nəzərə alınır, həm də dünya təcrübəsindən, demokratik prinsiplərdən istifadə edilir». Heydər Əliyevin siyasi fikir və ideyalarında insan azadlığı, söz, vicdan azadlığı, insan hüquqlarının qorunması, bütün vətəndaşların eyni hüquqa malik olması, siyasi plyuralizm əsas yer tutur. Məhz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin nəticəsində müstəqil Azərbaycan demokratik prinsiplər əsasında ilk milli konstitusiyasını qəbul etmiş, parlamentini

	yaratmış və demokratik siyasi sistemin formalaşmasına nail olmuşdur. Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu dövrdə vətəncilik, yurdçuluq anlayışlarını özündə birləşdirən Azərbaycançılıq ideologiyası cəmiyyətimizdə hakim ideologiyaya çevrilmişdir. Azərbaycançılıq ideologiyası bütün dünya azərbaycanlılarının bir araya gəlməsinə və ümumi siyasi məqsədlərimizə kömək göstərməsinə çox mühüm təsir göstərir. Heydər Əliyev ideologiya ilə bağlı bildirmişdir ki, milli ideologiyamız tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri əvəzsizdir. Onun bilavasitə rəhbərliyi nəticəsində Azərbaycanın gələcək milli inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilib. Bu strategiyanın özəyi isə Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə söykənmişdir.
15	XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi ideyalar (M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov). XX əsr Azərbaycan siyasi fikir tarixində M.Ə.Rəsulzadə çox mühüm yer tutur. Görkəmli siyasi xadim, Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi (1918-1920), Müsavat partiyasının lideri, böyük publisist və alim M.Ə.Rəsulzadə(1884-1955) 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, 1905-1909-cu illərdə Bakıda nəşr edilən qəzet və jurnallarda işləmiş və məqalələrlə çıxış etmişdir. O, 1909-1910-cu illərdə İranda yaşamış, orada inqilabi hərəkatın iştirakçısı olmuş, Tehrandə «İrani nov» (Yeni İran) həftəlik qəzetini nəşr etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə 1911-1913-cü illərdə İstanbulda yaşamış və jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, 1913-cü ildə Bakıya qayıtmış, «İqbal», «Açıq söz» qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Şurasının sədri, parlamentinin üzvü olmuşdur. Azərbaycanda bolşevik rejimi yaradılandan sonra M.Ə.Rəsulzadə xaricdə yaşamış, 1955-ci ildə Ankarada vəfat etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyətinin başlanğıcında islamçılıq tərəfdarı olmaqla bərabər sosial-demokratiyaya meyl göstərmişdir. O, 1905-ci ildə «Həyat» qəzetində yazırdı ki, «biz islamsız məhv olarıq», «islam bizim üçün yeganə xilas yoludur» və s. O, 1907-ci ildə «Təkamül» qəzetində «Tərcüman» qəzetini və onun redaktoru İsmail Qaspirinskini millətçiliyi təbliğ etdiyi üçün tənqid edirdi. M.Ə.Rəsulzadə millətçilik mövqeyinə bir qədər sonra gəlmişdir. O, gənc yaşlarında sosializmə hüsn-rəğbət bəsləyir, sinfi mübarizəni qəbul edirdi. «Açıq söz» qəzetinin nəşri ilə M.Ə.Rəsulzadə hümmətçilik dövrünü rəsmən bağlayaraq, «milliyyət», «türk millətçiliyi» dövrünün başladığını elan etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin siyasi görüşlərində müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi ideyasının nəzəri cəhətdən işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Onun siyasi irsində hürriyyət və azadlıq ideyaları mühüm yer

	tutur. Hürriyyətin beş əsas formasını göstərirdi: söz azadlığı, mətbuat azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, vicdan azadlığı, malın, canın mühafizə olunması. O, hürriyyətin xalq qüvvəsi olduğunu, onun mərkəziyyətə qarşı çevrildiyini göstərərək yazırdı ki, «bir qüvvə insanları bir arada toplayıb bir mərkəzə tabe tutaraq, fərdi cəmiyyətə məhkum edən bir istibdad mərkəziyyət, digər şəkildə – cəmiyyətçilik, kollektivizm adını alır. Digər qüvvə də Hürriyyətdir». Rəsulzadə dövlətin demokratik quruluşuna, şəxsiyyətə vətəndaş hüquqlarına yüksək qiymət verərək yazmışdır: «Azərbaycan cümhuriyyətinin əsas iradəsi bütün vətəndaşların bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdur. Kimi - qadın, müsəlman – xristian, türk-türk olmayan, cins-milliyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar - işçi, torpaq sahibi – muzdur, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər». Onun fikrincə, dövlət quruluşu hüquqi əsaslarla aparılmalı, hüquqi dövlətin əsas təsisatları yaradılmalıdır. Söz, mətbuat, yığıncaq, vicdan, siyasi təşkilatlar yaratmaq hüququ və başqa hüquqlar, azadlıqlar qanunla təsbit edilməlidir. O, keçmişdə dövlətin idarə edilməsi ilə yeni idarəetmənin fərqi göstərərək yazmışdır: Hakimiyyətin xalqdan deyil, Allah tərəfindən bir bəxş verildiyi zaman hökmdarlar çoban, məhkumlar qoyun hökmündə idilər. Hakimiyyətə xalq keçdikdə artıq hakimlər xalq üçün, xalq da hakimlərdən ötrü məsuldur. Nəriman Nərimanov(1870-1925) öz yaradıcılığının ilkin dövrlərində maarifçi monarxiya tərəfdarı kimi çıxış etmiş, sonralar isə inqilabçı demokrat və marksist kimi fəaliyyət göstərmişdir. N.Nərimanov aşağıdakı dövlət formalarını bir-birindən ayırırdı: -despotiya; -maarifçi monarxiya; -konstitusiyalı monarxiya; -demokratik respublika. O, despotizmi, şərq istibdad üsul-idarəsini kəskin tənqid edirdi. Buradan çıxış edərək, o, gənclik illərində maarifçi monarxiyanı («Nadir Şah») təbliğ edirdi. 1906-cı ildən etibarən N.Nərimanov demokratik respublika tərəfdarı kimi çıxış edir və yazırdı ki, burada dövlət başçısı ümumi seçki yolu ilə seçilir. «Belə bir səltənətdə azadlıq artacaq olar, tərəqqi, millət və dövlət qabağa gedər». O, yazırdı ki, dövlət və hüquq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və eyni səbəblər, xüsusi-mülkiyyətin yaranması və cəmiyyətin antoqonist siniflərə bölünməsi nəticəsində meydana gələn ictimai hadisələrdir. Hüquq hökmdar siniflərin iradəsini ifadə edir və istismarçı cəmiyyətlərdə zəhmətkeşlərin mənafeyinə zidd çıxır.
16	Şəxsiyyətin siyasətə təsiri. Şəxsiyyətin modelləri Şəxsiyyətin siyasətə təsiri. Şəxsiyyət siyasi fəaliyyətin subyekti kimi

çıxış edərək və ictimai şəraitdən asılı olaraq siyasətə təsir göstərir: Əvvəla, əgər sosial-iqtisadi və siyasi şərait şəxsiyyət üçün imkan yaratsa və bu imkanı məhdudlaşdırsa; İkincisi, dünyagörüşünün formalaşması, ictimai həyatın qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi, siyasi fəaliyyətin qanunauyğunluqlarının başa düşülməsi; Üçüncüsü, insan mütləq müəyyən bir sosial qrupun, sinfin, siyasi partiyanın tərkibində siyasi fəaliyyət göstərməlidir, ona görə ki, başqa cür o, siyasətə səmərəli təsir göstərə bilməz; Dördüncüsü, şəxsiyyətin siyasətə təsirini gücləndirmək üçün müəyyən əsas cəhətləri nəzərə almaq lazımdır: müasir şəraitə uyğun olaraq şəxsiyyətin sosial statusunu artırmaq; kütlələrə arxalanmaq; sosial ədalətin bərqərar olması; yaradıcı əməyin yüksəldilməsində şəxsiyyətin bilavasitə iştirakını təmin etmək. İctimai həyatda insan üçün elə şərait yaradılmalıdır ki, o, siyasi fəaliyyətinə görə dövlət orqanları tərəfindən təqib olunmasın, onda cəmiyyətdən uzaqlaşdırılma qorxusu yaranmasın.

Şəxsiyyətin siyasətə təsiri ən əvvəl onun şəxsi mövqeyindən və siyasi fəallığından asılıdır.

Şəxsiyyətin siyasətə təsiri formaları aşağıdakılardır:

- Hakimiyyət orqanlarının keçirdiyi seçkilərdə iştirak etmək;
- Siyasi partiyalarda, ictimai təşkilat və hərəkatlarda fəaliyyət göstərmək;
- Müxtəlif siyasi aksiyalarda: yığıncaq, mitinq, nümayiş və tətillərdə iştirak etmək;
- Kütləvi informasiya vasitələrinin işində iştirak etmək: təbliğat, təşviqat işi aparmaq;
- Siyasi fəaliyyətin bütün praktiki işlərində, siyasi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və ya devrilməsi işində iştirak etmək.

Şəxsiyyətin modelləri. Qərb politologiyasında şəxsiyyətin bir sıra modelləri tədqiq olunubdur:

1. Tabeetmə modeli. Bu model XVII əsr ingilis filosofu T.Hobbs tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, hesab edirdi ki, şəxsiyyət xudbin, uzağı görməyən, daim hakimiyyətə can atan mövcudatdır. Bu modelin tərəfdarlarının fikrincə səriştəli azlığın çoxluq üzərində hakimiyyəti vacibdir. Bu, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarının təbii şərti kimi qəbul edilir.
2. Siyasətdə şəxsiyyətin ikinci modeli – «Mənafe» modelidir. Bu model A.Smit və H.Spenser tərəfindən tədqiq olunmuşdur. «Mənafe» insanları hərəkətə gətirən, onları ayıran və birləşdirən psixoloji mexanizmdir. İnsan yalnız özünün mənafeyinə cavab verən işlə məşğul olur. «Mənafe» modeli müasir nəzəriyyələrdə geniş tədqiq olunubdur. Bu model ifrat sağların, neokonservatorların, sol radikalların və liberalların doktrinalarında istifadə olunur. Burada şəxsiyyət siyasəti idarə edən fəal varlıq və subyekt kimi təqdim olunur. Mənafe modelini təqdim edən müəlliflər öz vəzifələrini dövlətin hakimiyyətindən, onların institutlarından hər bir fərdi müdafiə

	etməkdə görürlər. «Mənafe» modelinin tərəfdarlarının siyasi təfəkkürünə görə iki növ ziddiyyət mövcuddur: Birinci: - «fərd» və «cəmiyyət» arasında. Bu şəraitdə «fərd» fəal tərəf kimi çıxış edir. Cəmiyyət isə mücərrəddir. İkincisi: - «cəmiyyət» və «dövlət» arasında. Bu halda dövlət fərdlərin mənafeələrinə əks çıxır, onların hüquqlarını tapdalayır, sərt mərkəzləşmiş hakimiyyət yaradır. 3. Plyuralizm nəzəriyyəsi modeli. Siyasətin bu modelinə görə aparıcı rolu ümumi mənafeədən çıxış edən qruplar və siyasi partiyalar oynayır. Bu partiyalara daxil olan fərd siyasi prosesdə fəal iştirak edə bilər. Bu modelə əsasən müxtəlif partiyalar öz sıralarına tərəfdarlar toplamaq üçün özlərini reklam etməli və öz aralarında rəqabət aparılmalıdırlar.
17	Siyasi liderlik və onun növləri Liderlik («lider»- inglis dilindən tərcümədə «aparıcı», «rəhbər» mənasını verir) qrupun rəhbərlik iddiasında olan və ya bu funksiyaları yerinə yetirən fərd ətrafında birləşməsinə təmin edən inteqrasiya mexanizmidir. Ümumiyyətlə liderlik bəşər cəmiyyətinin bütün formalarına və eyni zamanda bütün təsisat və təşkilatlara xasdır. Tarixdə liderlik haqqında təsəvvürlər dövlət, hakimiyyət və siyasət haqqında təsəvvürlərdən əvvəl formalaşmışdır. Qədim mifoloji və fəlsəfi təlimlərdə rəhbərlərə və liderlərə xas olan qeyri-adi keyfiyyətlər şərh edilir. Məsələn, Misir fironları bir qayda olaraq adi döyüşçülərdən bir neçə dəfə böyük təsvir edilirdi. Antik mütəfəkkirlərdən Herodot, Plutarx və başqaları tarixin inkişafını o dövrün liderləri olan monarxların, sərkərdələrin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdilər. Politologiyada siyasi liderlik problemi ilə əsaslı surətdə məşğul olan M.Veber liderliyin üç əsas tipini ayırırdı: 1. Ənənəvi liderlik. Liderlik hüququ, elitaya mənsub olmaq, ənənələrin müqəddəsliyinə inam bu tipin əsas əlamətləridir. 2. Harizmalı lider. Ona xas olan başlıca keyfiyyətlər rəhbərin qabiliyyətinə hədsiz inam, onun əlahiddəliyi və şəxsiyyətə pərəstişdir. 3. Rəşional-leqal lider. Bu tip mövcud quruluşun qanuniliyinə olan inama əsaslanır, o, bürokratik liderlikdir, müəyyən dövlət funksiyasının agentidir. Veber harizmalı liderə üstünlük verir. Veber üçün harizma şəxsiyyətin fəvqəltəbii xüsusiyyətləridir. Məhz onlar kütləni tabe etməyə və itaətdə saxlamağa imkan verir. O, «allah vergisidir», lider olmaq istedadıdır. Bu cür lider peyğəmbər də ola bilər, qəhrəman və siyasətçi də. Veber onu şəxsiyyətin təntənəsi adlandırır. Onun inamınca, rəhbəri passiv və kor kütlə seçmir, o özü kütləni ona xidmət etməyə məcbur edir. Ona tabe olmaq, hədsiz inam onun müraciət etdiyi hər bir kəsin borcudur. Bu cür inam harizma tipli hakimiyyətin legitimləşdirilməsi üçün əsasdır. Veberin fikrincə, müasir dövrün harizmalı lideri hər cür vasitələrlə

	kütlənin etibarını qazanan demaqqoq siyasətcidir.
18	Siyasət anlayışı və onun mahiyyəti Cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən dəyişikliklər siyasi sahədə daha aydın şəkildə özünü göstərir. Siyasi sfera siyasi proseslərin rəngarəngliyi ilə seçilərək yeni məna kəsb edir. Siyasi həyat yeni keyfiyyət daşıdığından onun dərin və hərtərəfli tədqiqatına ehtiyac duyulur. İlk növbədə, «cəmiyyətin siyasi həyatı» kateqoriyası ilə müqayisədə daha ümumi xarakter daşıyan «ictimai həyat» kateqoriyasını açıqlayaq. İctimai həyatın mahiyyəti nədən ibarətdir? İctimai həyat özündə ictimai təzahürlərin, daha doğrusu, insanlar arasındakı ictimai münasibətlərin böyük bir spektrini birləşdirir. Bu münasibətlər öz şəxsi maraqlarını müdafiə edən və buna görə də bir-biri ilə lazımi əlaqələrə girən insanların fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanların maraqları ilə şərtlənən bu fəaliyyət burada elə bir vasitə rolunda çıxış edir ki, onun köməyi ilə insanlar arasında ictimai əlaqələr yaranır və beləliklə, o, insanların ictimai həyatının mənbəyinə çevrilir. Bunun nəticəsi olaraq ictimai əlaqələr daim hərəkətdədir (yaranır, inkişaf edir, yeni keyfiyyət halına keçir), başqa sözlə, özünün istehsal və təkrar istehsalı prosesində olur. İctimai həyat isə müxtəlif ictimai əlaqələrin, ilk növbədə, iqtisadi, sosial - siyasi və mədəni həyatda baş verən əlaqələrə xas xüsusiyyətlərin formalaşmasından asılıdır. Bir sözlə, mahiyyət etibarilə, ictimai həyatı insanlar arasındakı ictimai əlaqələrin istehsalı və təkrar istehsalı kimi müəyyənləşdirmək olar. Müasir dövrdə cəmiyyətin siyasiləşməsi, maddi və mədəni həyatın bütün sahələrinə siyasətin təsirinin artması tədqiqat obyektini kimi diqqəti cəlb edən və maraq doğuran bir hadisədir. Buna görə ilk növbədə, siyasətin, onunla bilavasitə bağlı olan siyasi sistemin, iqtisadi və sosial amillərin mahiyyətini araşdırmaq vacibdir. İnsan həyatının qaçılmaz elementi olan siyasət nədir? Siyasət termini çoxmənalıdır və onun məzmunu dövlətin, digər siyasi institutların, hakimiyyətin başqa qollarının öyrənilməsi ilə bərabər araşdırılır. Yunan dilindən tərcümədə siyasət dövləti idarə etmək sənəti, dövlətin öz ərazi daxilində və onun həddlərindən kənarda öz məqsədlərini həyata keçirməyin müəyyən vasitəsidir. Aristoteldən başlayaraq bütün filosoflar ictimai hadisə kimi siyasətin xarakterik cəhətini, onun hakimiyyətlə bilavasitə əlaqədə olmasını vurğulamışdır. Ş. Furye, M. Veber, K. Marks siyasətin mahiyyətini məhz belə açıqlamışlar. Beləliklə, siyasət hakimiyyətə dair sinif və sosial qrupların münasibətləri ilə bağlı olan cəmiyyət həyatının xüsusi sferasıdır. Siyasət» anlayışı qədim yunan filosofu Aristotelin eyni adlı əsərindən sonra geniş yayılmışdır. Aristotel siyasəti insan birliklərinin formaları arasında münasibətlərin ən vacibi hesab edirdi. Onun fikrincə, siyasət hakimiyyət və idarəetmənin müəyyən növlərini təsdiq edərək insanları birləşdirir, cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir. Elmi ədəbiyyatda siyasət termininin çoxlu sayda anlayışları verilir. Onlardan bəzilərini göstərək: Siyasət birgə yaşamaq sənətidir - Platon, qədim yunan filosofu.

	Siyasət siniflər arasında gedən mübarizədir - V.İ.Lenin və s. Siyasət anlayışının tərifində fikir ayrılığının çoxluğu onun nə qədər mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə olduğunu göstərir. Siyasət ilk növbədə , cəmiyyətin iqtisadi və sosial – məişət həyatı ilə yanaşı insanların həyat fəaliyyətlərinin xüsusi sferasıdır.
19	Siyasətlərin komponentləri, səviyyələri və funksiyaları Siyasətin komponentlərini nəzərdən keçirək: • konkret ictimai quruluşun arzu edilən obrazı (ideal) • siyasi reallıq • siyasi məqsədə və ideala nail olmaq yolları və vasitələri. Siyasətin elementləri bunlardır: normativ ideyalar, hakimiyyət və siyasi münasibətlər, subyektiv göstərişlər (təfəkkür, nitq, davranış), siyasi institutlar və təşkilatlar. Siyasətin səviyyələri: mikrosəviyyə (gündəlik), mezasəviyyə (ictimai), meqasəviyyədən (global) ibarətdir. Siyasətin funksiyalarına nəzər salaq: • mürəkkəb sosial sistem olan cəmiyyətin bütövlüyünün qorunması və möhkəmləndirilməsi, ictimai asayişin təmin olunması; • bütün cəmiyyətin qarşıda qoyduğu məqsədlərin işlənilib hazırlanması, onların həyata keçməsi üçün kütlələrin təşkili və ehtiyatların səfərbər edilməsi; • maraqların koordinasiyası və konfliktlərin nizama salınması, gərginliyin qarşısının əvvəlcədən alınması; • mürəkkəb sosial obyektlərin təşkil edilməsi; • siyasətin subyektlərinin ümumi maraqlarının aşkarlanması; • subyektlərin davranışlarının nümunəvi qaydalarının işlənilib hazırlanması; • subyektlər arasında funksiyaların bölüşdürülməsi.
20	Siyasi münasibətlər və mənafelər Siyasi münasibətlər cəmiyyətin idarə olunması və təşkilinə dair sosial qruplar, fərdlər, sosial institutların qarşılıqlı əlaqələri kimi müəyyənləşir. Bu münasibətlər siyasətin əsas atribut keyfiyyətlərini özündə birləşdirir: • onların mahiyyəti sosial subyektlərin (sosial qrup, fərd) bütöv sosial varlığa uyğun olan problem və maraqlarla əlaqəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Dövlət bu əlaqənin saxlanması və istiqamətləndirilməsində bir alət kimi çıxış edir. • idrakin fəal iştirakı ilə yaranan siyasi münasibətlər insanların beyinlərində deyil, gördükləri işlərdə, hərəkətlərdə, proseslərdə sosial qruplar, dövlətlər, partiyaların əlaqələrində özünü göstərir. • siyasi münasibətlər fəal xarakteri ilə seçilir ki, bu da insanlara öz həyatlarının bir çox daxili və xarici parametrlərinə təsir etmək imkanı yaradır. Məs; bu cür təsir cəmiyyətin iqtisadi həyatına

	göstərilə bilər. • hakimiyyət, məcburiyyət, nüfuz təsiri, təşkilatın imkanlarından istifadə olunma (bu keyfiyyətdə müəyyən prinsiplər əsasında insanların iradə və hərəkətləri nəticəsində yaranan həm partiyalar, həm ittifaqlar, hərəkatlar, həmçinin, dövlət, institutlar çıxış edə bilərlər) siyasi münasibətlərin əlində spesifik alətdir. Beləliklə, siyasi münasibətlər sferası bütün siyasi fəaliyyət obyektlərinin məcmusudur, başqa sözlə desək, cəmiyyətin siyasi həyatı məhz bu münasibətlərdə üzə çıxır. Subyekt tərkibinə görə siyasi münasibətləri üç qrupa bölmək olar: Birinci qrup - siniflər, iri sosial qruplar, millətlər və dövlətlər arasında olan münasibətlərdir. Bu münasibətlər siyasi sistemin əsasını təşkil edir və müvafiq siyasi təşkilatların fəaliyyətində öz əksini tapır. İkinci qrup - şaquli münasibətlər adlandırılan siyasi hakimiyyətin həyata keçirilmə prosesində yaranan münasibətlərdir. Üçüncü qrupa siyasi təşkilat və idarələrin arasında yaranan münasibətlər aid edilir. Siyasi mənafe beş əsas mərhələdən keçir: • cəmiyyətlə praktik əlaqələrdə subyektin vəziyyəti; • bu vəziyyətin subyekt tərəfindən dərk edilməsi səviyyəsi; • davranış və fəaliyyət motivləri; • obyektiv aləmdə mənafeinin təsdiq olunması prosesindən ibarət hərəkətin özü; • mənafeinin təsisləndirilməsi. Siyasi mənafe ilk səbəb olaraq siyasi davranışın mənbəyidir. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, siyasi mənafe siyasi prosesi hərəkətə gətirən qüvvədir. Siyasi mənafeilər rəsmi qeydə alınmış partiyalar tərəfindən və həm də siyasi cərəyanların nümayəndələri tərəfindən ifadə oluna bilər. Siyasi problem, siyasi mənafeilərin toqquşmasından labüd şəkildə yaranmış şəraitdir. Siyasi problemin vaxtında həll edilməməsi siyasi konfliktə apara bilər, bu da öz növbəsində müvafiq tədbirlərin görülməməsi nəticəsində silahlı toqquşmaya gətirib çıxarda bilər. Beləliklə, siyasi mənafeilərin toqquşması müharibəyə, inqilablara, üsyanlara apara bilər. Hər bir siyasi sistem bir çox amillərlə: geosiyasi, milli, ənənəvi və s. müəyyənləşən özünün siyasi maraqlarını ifadə edir. Müxtəlif əlamətlərə görə siyasi mənafeiləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: • mənafeini təmsil edən orqana görə: dövlət, partiya, ictimai təşkilatların və birliklərin mənafeyi; • siyasi xəttin xarakterinə görə: ultrasol, sol (solçu), sol mərkəz, mərkəz, sağ mərkəz, ultrasağ; • siyasi rejimin xarakterinə görə: totalitar, demokratik və s.
21	Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların xüsusiyyətləri Azərbaycanda siyasi sistemin təkamülü, respublikamızın sosial-iqtisadi həyatının

inkişaf dinamikası, demokratiyanın bərqərar olması çoxpartiyalı sistemin yaradılması ilə nəticələndi. Siyasi həyatın plyuralizmi vətəndaşların məqsəd və mənafeyinin sabit formada təmsil edilməsi prosesində partiyalar siyasi hakimiyyətin stabilləşdirilməsində böyük rol oynayırlar.

XX əsrin əvvəllərində və 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda müxtəlif istiqamətdə fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar, təşkilatlar mövcud idilər: sosialist oriyentasiyalı partiyalar (RSDP-nin Bakı təşkilatı, «Hümmət», «İctimayun-e-Amiyun», «Bakı fəhlələrinin İttifaqı», «Azad» və s.); liberal orientasiyalı partiyalar («Xalq azadlığı Partiyasının Bakı şöbəsi»(kadetlər) Müsəlman konstitusiyalı partiya «İttifaqi - Müslimin»); milli partiyalar («Qeyrət», «Difai» (Qoruma), «Müdafiyyə»), «Müsavat» (Bərabərlik), «Mücəddin» və s.), rus («Rus zəhmətkeşlərinin Komitəsi», «Rus xalqının İttifaqının şöbəsi») və sionist təşkilatları («Sion fəhlələri» («Poaley Sion»), Sionist-sosialist fəhlə partiyasının Bakı qrupu»).

Bu gün Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı siyasi sistem bərpa olunub. Hal-hazırda respublikamızda siyasi partiyaların, birliklərin, ictimai hərəkətlərin getdikcə artması prosesi gedir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 58-ci maddəsində deyilir: «demokratik dövlətdə hər bir vətəndaş qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai kütləvi təşkilat və hərəkət yaratmaq və ya mövcud könüllü birliyə daxil olmaq hüququna malikdir». Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə dövlət tərəfindən təminat verilir.

Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemə keçid «Qarabağ problemi» ərafəsində qeyri-formal təşkilatların, klubların əmələ gəlməsi ilə başlanmışdır. 1991-ci ilin yanvarınadək respublikada 37 ictimai – siyasi təşkilat rəsmi qeydiyyatdan keçmişdir. Ali Sovetə seçkilərin hazırlanıb keçirilməsində iştirak etmək üçün «Müstəqil Azərbaycan bloku» yaranmışdır ki, bura: AXC hərəkəti, SD partiyası, Milli istiqlal partiyası, «Çənlibel» cəmiyyəti, «Varlıq», «Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə təşkilatı», «Bakı alimlər klubu», «Qayğı», «Birlik», «Dirçəliş», «Bakılı», «Xudu Məmmədov adına təbiəti sevnələr klubu», «Yurddaş», «Yurd», «Azərbaycan müsəlmanları gəncləri cəmiyyəti», «Azərbaycan hüquqçular cəmiyyəti», «Bakı incəsənət mərkəzi»-daxil idi. Daha sonra formal və qeyri - formal Kütləvi İnformasiya Vasitələri yaranmağa başlandı.

1992-ci ildə «İctimai Birliklər haqqında Qanun», «Siyasi partiyalar haqqında Qanun» qəbul olundu. Bu qanunlara əsasən ictimai-siyasi təşkilatlar öz Nizamnamə və Məramnamələrinə uyğun şəkildə, Konstitusiyaya çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidirlər.

İndiki mərhələdə inkişaf meyillərindən biri mövcud siyasi partiyaların və birliklərin fəallığının artmasıdır, onların dövlət hakimiyyəti onqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Onlar siyasi fəaliyyətə getdikcə daha çox cəlb olunurlar. Siyasi partiyaların liderləri öz platformalarının kütləvi surətdə müdafiə edilməsini təşkil etmək üçün birgə siyasi tədbirlər keçirilməsi üçün hətta, əks istiqamətli birliklərlə də danışıqlar aparırlar.

Bir sıra hallarda belə danışıqlar və razılaşmalar nəticəsində birgə təşkilat quruluşları yaranır (birgə ittifaqlar, bloklar və s.). Belə birliklərdən kütləvi nümayişlərin, mitinqlərin, tətillərin keçirilməsində istifadə olunur ki, cəmiyyətdə gərginliyin güclənməsinə səbəb olur, intizamsızlıq yaranır. Məsələn, Bakıda 1992-ci ilin məlum mart və may hadisələri zamanı Yuxarı Qarabağda, Goranboyda, respublikanın sərhəd rayonlarında, ya da 1993-cü il oktyabrında gərgin vəziyyətlə əlaqədar olaraq bütün siyasi partiyaların və təşkilatların möhkəm birləşməsi yaxşı səmərə vermişdir. 1998-ci ilin 10 oktyabrında prezident seçkiləri mərhələsində və sonralar hakimiyyət strukturlarının yaradılması və dövlət aparatının formalaşması zamanı siyasi partiyaların birliyinin pozulması müşahidə edilmişdir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında 500-ə qədər ictimai-siyasi təşkilatlar, birliklər fəaliyyət göstərir. 40-a yaxın siyasi partiya rəsmi qeydiyyatdan keçmişdir.

	Siyasi partiyaların haqqında Qanunda deyilir ki, «siyasi partiyalar siyasi proseslərdə fəal iştirak edən təşkilatlardır». Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında iştirak edən aşağıdakı partiyaları göstərmək olar: Yeni Azərbaycan partiyası (Heydər Əliyev - sədr) Parlament tipli partiyaadır. Onun məqsədi Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti c. H.Əliyev YAP-ın I-ci qurultayında (20-24 dekabr 1999-cu il) qeyd etmişdir ki, «Yeni Azərbaycan partiyası Azərbaycanın bu günü, sabahı və gələcəyinin partiyasıdır»; Milli istiqlal partiyası. Ana Vətən partiyası. AXCP. Müsavat partiyası. Azərbaycan kommunist partiyası və s. Azərbaycanda mövcud olan partiyaların ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır: 1. Cəmiyyətin siyasi həyatında fəaliyyətinə görə partiyalar iqtidar və müxalifət partiyalara bölünürlər; 2. Təşkilati cəhətdən tamamilə formalaşmış və tərkibi kütləvi xarakter olan partiyaların sayı azdır (Yeni Azərbaycan Partiyasını çıxmaq şərtlə, -300 mindən çox üzvü), yəni partiyalar arasında hakimiyyəti tam ələ almağa hazır olan və ölkənin inkişafı üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürəcək partiyalar azdır; 3. Respublikada fəaliyyət göstərən partiyalar güclü və zəif strukturuna görə fərqlənirlər. 4. Bir çox partiyaların müxtəlif səbəblərdən (nəzəri biliklərin çatışmamazlığı, öz məqsədlərinin sona kimi açmaq istəmələri, ölkənin böhrandan çıxarılmasının taktiki planlarının işlənilməsi, hazırlanması) program platformaları hələ dəqiq deyil, burada çoxlu əsassız şüarlar və müddəalar vardır. 5. Bəzi partiyalar qruplaşma, möhkəmlənmə mərhələsini keçdikləri üçün, burada gərgin mübahisələr, mövqelərin toqquşması və hətta hakim mövqelər uğrunda mübarizə gedir. 6. Bir sıra partiyaların sosial bazası aydın deyil, onların hansı sosial təbəqələrin mənafeyini müdafiə edəcəyi dəqiqləşməyib. Onların vətəndaşların sosiallaşmasına təsiri azalmışdır. Bunların bəziləri ümummilli partiya roluna can atırlar. Bu gün başlıca məqsəd mövqelərin razılaşdırılması, dövlətin və partiyaların qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli mənafeyinə bütün demokratik islahat tərəfdarlarının qüvvələrinin birləşdirilməsini, ekstremistləri, təcavüzkarları, mafianı və korrupsiyanı rədd etməyi təşkil etmək lazımdır. Son vaxtların hadisələri göstərir ki, siyasi sistemin demokratikləşdirilməsi şəraitində iqtidar yönümlü bir sıra siyasi partiyaların, birliklərin sosial-siyasi fəallığı artır.
22	Cəmiyyətin siyasi həyatında demokratik prosedurların əhəmiyyəti Müasir dövrdə demokratik cəmiyyətin qərarlaşmasının mühüm amilləri sırasında seçkilər, ümumxalq səsverməsi – referendum, opponentlik və yarışmaq, ictimai rəyin öyrənilməsi kimi demokratik proseduralar xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Seçkilər – dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanlarının seçilməsinə yönəldilmiş kütləvi siyasi kompaniyadır. Demokratik cəmiyyətin növbəti proseduru ümumxalq müzakirəsi və referendumdur.

	Referendum latınca: «Nə var, o da xəbər verilməlidir» deməkdir. Müstəqil Azərbaycanda bu demokratik prosedurdan istifadə olunmuşdur. Sonuncu dəfə 2002-ci ilin avqust ayının 24-də keçirilən referendum Konstitusiyada əsaslı dəyişiklikləri təsdiqlədi. Demokratik cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm proseduralardan biri də opponentlik və yarışmaqdır. Bu prosedura dövlət hakimiyyət orqanlarının seçiqabağı kompaniyasında namizədlər arasında mübarizə və sağlam rəqabət olmasını nəzərdə tutur. Hər bir seçkiyə bərabər hüquqlu alternativ namizədlərin rəqabəti xas olmalıdır. Burada seçkilərin yüksək tələblərinə cavab verə biləcək namizəd qələbə çalmalıdır. Səlahiyyətin verilməsi / tapşırılması / - demokratik cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm proseduralardan biridir. Seçicilər bütün səlahiyyəti, onların istəklərini və mənafeələrini ifadə edən deputatlarına verirlər. Deputatlar öz xalqının səlahiyyətli nümayyəndəsi kimi dövlət, təsərrüfat və sosial-mədəni quruculuğa dair məsələləri həll edirlər, qərarların həyata keçməsi üçün təşkilat işi aparırlar, dövlət orqanlarının, müəssisələrinin və təşkilatlarının işləri üzərində nəzarət edirlər. Cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm demokratik proseduralardan biri də ictimai rəyin öyrənilməsidir. İctimai rəyin sosiologiyasında bu elmə xas olan ənənəvi metodlardan istifadə olunur (müxtəlif sorğular, müşahidə, anket və s.).
23	Demokratiyanın səciyyəvi əlamətlərini göstərin Dövlət idarəçiliyi forması olmaq etibarilə demokratiya bir sıra səciyyəvi əlamətlərlə fərqlənir: 1. Xalqın suverenliyinin, hakimiyyətinin hüquqi cəhətdən tanınması və təsisatlanmış şəkildə ifadə olunması. Demokratiyanın ən önəmli prinsipi xalqın hakimiyyətin mənbəyi rolunda çıxış etməsinə təminat verməsidir. Xalqın suverenliyi ondan ibarətdir ki, hakimiyyəti məhz xalq formalaşdırır, yəni dövlət hakimiyyətini təsis etmək onun səlahiyyətidir. 2. Əsas dövlət orqanlarının seçkili olması. Bu prinsipin demokratiyanın təmin edilməsi baxımından səmərəsindən o zaman söhbət gedə bilər ki, əvvəla, seçkilər mütəmadi olaraq keçirilsin, ikincisi, formal xarakter daşımaması, üçüncüsü, seçilən orqanların və səlahiyyətli şəxslərin səlahiyyət müddətləri məhdudlaşdırılsın. Demokratiyanı qədim dövlətlərdə çarların seçilməsi ilə yaradılan monarxiyalardan məhz bu cəhətlər fərqləndirir (seçilən hökmdarlar ömürlük hakimiyyətdə olurdular). 3. Dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların hüquq bərabərliyi. Bu prinsipin ən elementar tələbi öz ifadəsini secki hüququnun ədalətliyiində tapır. Demokratik cəmiyyətdə bütün vətəndaşlara həm seçməkdə, həm də seçilməkdə tam bərabər hüquqlar və imkanlar təmin edilməlidir. Əvvəllər müxtəlif formalarda tətbiq edilən seçki senzləri müasir demokratik ölkələrdə minimuma endirilmiş, bu sahədə olan digər məhdudiyyətlər rəşional formada aradan qaldırılmış və ya aradan qaldırılmaqdadır. Vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək üçün hüquq bərabərliyi siyasi partiyalar, müxtəlif ictimai təşkilatlar yaradaraq hakimiyyət uğrunda mübarizədə iştirak etməsində, öz fikrini bildirməsində, hakimiyyətə bu və ya digər formada təsir göstərməsində özünü göstərir. 4. Qərarların çoxluq tərəfindən qəbul edilməsi. Demokratiya hansı formada təzahür etməsindən asılı olmayaraq çoxluğun hakimiyyətidir. Demokratik proseduralarda, xüsusilə də dövlət hakimiyyəti strukturlarının

	formalaşdırılması zamanı tələb olunan xalqın çoxluğu anlayışının müəyyən hallarda nisbi xarakter daşmasına baxmayaraq, demokratiya şəraitində hakimiyyət məhz çoxluğun iradəsinin ifadəsi kimi qərarlaşır. ¹
24	Çoxpartiyalı və təkpartiyalı siyasi sistemlərin keyfiyyət səciyyəsi. Politologiyada və siyasi həyatda təkpartiyalı və çoxpartiyalı siyasi sistemlər bir – biri ilə müqayisə edilir və alternativ kimi bir – birinə qarşı qoyulur. Bununla belə siyasi həyatda keçid formaları da mövcuddur. Məsələn, keçmiş SSRİ-də və hazırda müstəqil dövlətlərin bəzilərində təkpartiyalı siyasi sistem şəraitində çoxpartiyalılıq mövcuddur (Orta Asiya). Təkpartiyalı siyasi sistem özünün müsbət və mənfi tərəfləri ilə səciyyələnir. <u>Birincisi</u> – təkpartiyalı sistemdə dövlət hakimiyyətinin bütün formalarında səmərəli istifadə olunur: siyasi qərarlar qısa müddətdə qəbul edilir və həyata keçirilir, nisbətən uzun müddət hakimiyyət sabit olur. Lakin onun üstünlükləri nisbidir, totalitar, hətta açıq və ya gizli despotiya növünə çevrilir. <u>İkincisi</u> – təkpartiyalı sistemdə partiya dövlətlə birləşir, hakimiyyəti öz inhisarına çevirir. Bir partiyanın uzun müddət hakimiyyətdə qalması halı çoxpartiyalı siyasi sistemdə də mövcud ola bilər. Məsələn: Meksikanın konstitusiyalı – inqilabi partiyası 1948 –ci ildən hakimiyyətdədir, o dövlət hakimiyyəti ilə birləşərək burjuaziyaya sədaqətlə xidmət edir. Ölkədə hələ xırda müxalifətçi partiyalar da mövcuddur, onların parçalanması süni olaraq müdafiə olunur. Onlar ölkənin siyasi vəziyyətinə az təsir göstərirlər. Hakimiyyətdə olan kommunist partiyalarının dövlət hakimiyyətini öz inhisarına çevirdiyi Şərqi Avropa ölkələrində və Çin Xalq Respublikasında çoxpartiyalılıq şərti xarakter daşıyırdı, çünki bu ölkələrdə fəaliyyət göstərən başqa partiyalar faktiki olaraq hakimiyyətə qarşı müxalifətçi olmamış, hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə aparmamışlar. Asiya və Afrikanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin əksəriyyətində təkpartiyalılıq mövcuddur. Bu onunla bağlıdır ki, burada dərin sinfi differensasiya yoxdur. Mövcud partiyalar intibah naminə «siniflərdən üstün milli birlik» ideyasını təbliğ edirlər. <u>Üçüncüsü</u> – təkpartiyalı sistem həmkarlar ittifaqını, xalq hərəkatını bir qayda olaraq öz nəzarəti altına almaqla demokratiyanı məhdudlaşdırır, boğur. Müasir cəmiyyətdə, çoxpartiyalı siyasi sistemin obyektiv amilləri aşağıdakılardır: - Mülkiyyət formalarının çoxluğu, cürbəcür iqtisadi qüvvələrin mövcudluğu, məqsəd və maraqların müxtəlifliyi; - Sinifdaxili və siniflər arasında olan mənafə fərqlərinin çoxluğu; - Dinə etiqad müxtəlifliyi; - Millətlərarası fərqlər və ziddiyyətlər; - Həm siniflərarası, həm də siniflər daxilində olan insan mənafelərinin müxtəlifliyi. Çoxpartiyalı sistemin də müsbət və mənfi tərəfləri vardır. U.Çorçil deyirdi: «demokratiya idarəetmənin ən pis növüdür, ancaq təəssüflər olsun ki, bəşəriyyət bundan yaxşısını fikirləşməyib». O, bunu nəzərdə tuturdu ki, partiyalararsı mübarizə bəzən aktual siyasi problemlərə dair qərarların qəbul edilməsini ləngidir. Şərqi və Qərbi Avropa demokratiyalarının təcrübəsi çoxpartiyalı siyasi sistemlərin bəzi sabit səciyyəsini müəyyən etməyə imkan verir: 1. Ölkədə çoxlu partiyaların mövcud olması nəyə dəlalət edir? Məsələn, Gürcüstanda yüzə qədər siyasi partiya yaranmışdır. Polşada, Macarıstanda, Rumıniyada da həmçinin. Bununla belə, dünyada artıq çoxdandır ki, partiyaların çoxluğu siyasi sistemdə demokratizmin göstəricisi hesab olunmur. Əgər partiyalar müəyyən həddən artıq olarlarsa, bu zaman xalqın iradəsinin ifadə edilməsi (prezident, bələdiyyə idarəsi, parlament seçkiləri və s.) çətinləşir. Səslərin parçalanması baş verir, bu isə təkrar seçkilərə gətirib çıxarır. Partiyaların platformasına dair həddən

	çox məlumat seçicilərin seçkilərə marağını azaldır. 2. Həddən artıq çoxpartiyalılıq bir qayda olaraq, koalision hökumətin yaranmasına gətirib çıxarır, bunlar isə hakimiyyətin qeyri – stabilliyi ilə seçiyyələnir və möhkəm olmadığından uzun sürmür. 3. Çoxpartiyalı siyasi sistemlər bir çox partiyaların mövcudluğu ilə yanaşı, bu və ya digər müddətə hakimiyyətin ancaq bir partiyanın əlində olduğu zaman dözümlü olurlar. Bu zaman: Birincisi – hakim partiyanın heç bir səhvini bağışlamayan, daima onun hakim səlahiyyətini şübhə altına almağa cəhd edən tənqidçiləri, opponentləri, rəqibləri olur; Digər tərəfdən – hakim partiya dövlətlə birləşir. O, öz kadrlarını dövlət vəzifələrinə irəli çəkir, onların vasitəsi ilə öz siyasətini həyata keçirir. 4. Qərb demokratiyasının təcrübəsi sübut edir ki, çoxlu partiyaların mövcud olduğu şəraitdə hakimiyyətin həyata keçirilməsində real olaraq, adətən 2-3 partiya iştirak edir. Digər partiyalar isə müəyyən sayda mandat almaqda, maksimum koalision hökumətin tərkibində müvəqqəti iştiraka nail olmaq uğrunda mübarizə aparırlar. 5. Dövlət hakimiyyətində iki aparıcı partiyanın dövrü olaraq bir – birini əvəz etməsinin sosial məzmunu vardır. Bəziləri sosial proqramlara üstünlük verir (ABŞ-da Demokratlar partiyası, İngiltərədə leyboristlər, Almaniyada sosial - demokratlar); bəziləri isə investisiyaların artırılmasına imkan yaradır, zəhmətkeşlərin hüquqlarını məhdudlaşdırır, sahibkarların mənafeyini müdafiə edir. (ABŞ –da Respublikaçılar partiyası, İngiltərədə – konservatorlar, Almaniyada Xristian – demokratik İttifaqı, Xristian Sosialist İttifaqı). Bu partiyalar iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırırlar. Mübarizə nəticəsində onları sosial – müdafiyyəyə üstünlük verən partiyalar əvəz edirlər. Onlar isə öz proqramlarını həyata keçirirlər ki, bu zaman necə deyirlər yığılmış sərvətləri «sərf edirlər». Sonra yenə hakimiyyətə sahibkarlığa rəğbət bəsləyənlərin tərəfdarları olan partiyalar gəlirlər.
25	Siyasi həyatın demokratik prinsipləri Demokratik dövlətin mühüm prinsiplərindən biri plyuralizmdir. Plyuralizm latın sözü olub, mənası çoxluq, külliyyat deməkdir. Plyuralizm mövqelərin, baxışların, fikirlərin və insanın daxili aləminin rəngarəngliyi deməkdir. Müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı siyasi reallıqlar şəraitində formalaşmış demokratiya ənənələri bir sıra nəzəriyyə və doktrinalarda özünün ifadəsini tapmışdır. Belə nəzəriyyələrdən biri plyuralist demokratiya konsepsiyasıdır. Antik demokratiya siyasi prosesdə xalqın rolunu, klassik demokratiya isə fərdin rolunu ön plana keçirdiyi halda, plyuralist demokratiyada əsas hərəkətverici qüvvə funksiyasını qrup yerinə yetirir. Fərdin mənafeyi, siyasi davranış motivləri qrupda, habelə qruplararası münasibətlər prosesində formalaşır. Buna görə də, demokratiya insanlara ayrı-ayrı qruplarda birləşmək, öz mənafeyi uğrunda qrup şəklində mübarizə aparmaq üçün şərait yaratmalıdır. Plyuralist nəzəriyyəyə görə, demokratiya müxtəlif ictimai qruplarda öz mənafeyini ifadə etməyə və rəqabət mübarizəsində onların qüvvələr nisbətini əks etdirən kompromis qərar qəbul etməyə imkan yaradan idarəçilik forması kimi qavranılır. Plyuralizm insanların mənafeələrinin çoxluğunu ifadə edir. Bu mənafeələr ziddiyyətli qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Plyuralizm ictimai həyatın müxtəlif sahələrində öz əksini tapır. Siyasi plyuralizmdən danışarkən ən başlıcası onun formaları probleminin ön plana çıxmasıdır. Yəni ictimai strukturun, iqtisadiyyatın və ideoloji işin rəngarəngliyi siyasi sistemdə hansı formalarda əks etdirilir.

Burada bəzi ən ümdə məsələlərin həyata keçirilməsi zəruridir: 1. son dərəcə zərərli olan bürokratik mərzçilikdən əl çəkmək; 2. çoxpartiyalılıq şəraitində müxtəlif fikirləri nəzərə almaqla qərarların hazırlanması və qəbul olunması mexanizmini işləyib həyata keçirmək; 3. müxtəlif tərəflərin öz mövqelərini izah etməsini, hətta qərar qəbul olunduqdan sonra öz düzgünlüyünü müdafiə etmək imkanını təmin etmək.

Bu halda bəzi politoloqlar siyasi sistemin tərəflərinin rəngarəngliyinin hədsiz artacağını və müxtəlif mənafeləri ifadə edən yeni formal və qeyri-formal təşkilatların yaranmasının mümkünlüyünü qeyd edirlər.

Cəmiyyət həyatının demokratikləşməsi «hakimiyyət bölgüsü» prinsipindən asılıdır. «Hakimiyyət bölgüsü»- siyasi-hüquqi doktrina. Bu prinsipə görə dövlət hakimiyyəti vahid bir bütöv kimi deyil, ayrı-ayrı hökumət funksiyalarının (qanunverici, icraedici, məhkəmə) məcmusu kimi ifadə edilir. Bu funksiyaları bir-birindən asılı olmayan dövlət orqanları həyata keçirir. Bu fikir hələ antik və orta əsr mütəfəkkirləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. «Hakimiyyət bölgüsü» müstəqil formalaşmış təlim kimi XVIII əsrin ortalarında Ş.Monteskiyə tərəfindən işlənmişdir. Bu prinsipdən Qərbi ölkələrinin dövlət quruculuğunda geniş istifadə olunmuşdur. 1787-ci ildə qəbul edilmiş və indiyədək qüvvədə olan ABŞ Konstitusiyasının tərtib edilməsində də bu prinsipdən istifadə edilmişdir.

«Hakimiyyət bölgüsü» prinsipinin müsbət tərəfi ali nümayəndəli hakimiyyət orqanının olmasını nəzərdə tutur. Belə ki, bu, böyük əhəmiyyəti olan demokratik institutdur. Ali nümayəndəli orqanın əlində qanunvericilik hakimiyyətinin cəmləşməsi təqdirə layiqdir. İcraedici funksiya hökumətin əlində cəmləşir. Hakimlərin müstəqil olması qanunun əsas tələbidir.

Demokratiyanın mühüm şərtlərindən biri hakimiyyətin həddindən artıq mərkəzləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə hakimiyyət funksiyalarının fəal surətdə yerli özünüidarə orqanlarına verilməsidir. Məsələn, ABŞ-da mövcud olan 80 min hakimiyyət orqanından bir milli hökumət və 50 ştat çıxılmaq şərtlə qalanların hamısı yerli idarə orqanlarıdır. R.Reyqanın prezidentliyi dövründə hakimiyyət səlahiyyətlərinin federal hökumətin əlində həddindən artıq cəmləşməsinin qarşısı alındı və onlar fəal surətdə yerli idarə orqanlarına, o cümlədən ştatlara verilməyə başlandı.⁵

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının «Yerli özünüidarəetmə» adlanan dördüncü bölməsindəki IX fəsildə bələdiyyələrdən bəhs olunur. Həmin fəsildə «Yerlərdə özünüidarənin təşkili» adlanan 142-ci maddədə deyilir:

I. Yerli özünüidarəni bələdiyyələr həyata keçirir;

II. Bələdiyyələr seçkilər əsasında yaradılır;

III. Bələdiyyələrin statusunun əsasları bu Konstitusiya ilə, bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları isə qanunla müəyyən edilir.

Konstitusiyanın «Bərabərlik hüququ» adlanan 25-ci maddəsində demokratik cəmiyyətin çox mühüm bir prinsipi öz əksini tapmış və şəhr edilmişdir. Həmin maddədə deyilir:

1. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.

2. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.

3. Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

Konstitusiyanın insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi adlanan 26-cı maddəsində göstərilir ki; 1. Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır; 2. Dövlət hər kəsin hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.⁹

26	<i>Sosial siyasətin məqsədləri və vəzifələri</i> Siyasətin real təcəssümü konkret fəaliyyətdən ibarətdir. Siyasətin əsas subyekti olan başlıca qurumların, xüsusilə dövlətin fəaliyyəti mahiyyət etibarilə siyasətin mövcudluq formasını ifadə edir. Dövlətin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən, funksiyalarından birini sosial siyasət təşkil edir. Sosial siyasət cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin konkret fəaliyyətidir. Sosial qrupların differensiasiyasının dəqiq uçotunu aparmaq, onların əməyinin xarakter və məzmununu müəyyən etmək, mənafeələrinin rəngarəngliyini öyrənmək sosial siyasət üçün mühüm cəhətdir. İnsanların imkanları, qabiliyyətləri, maraq və mənafeələrinin müxtəlifliyi sosial siyasətdə nəzərə alınmalıdır. Sosial siyasət – siyasi rəhbərliyin maddi rifahi yüksəltmək, sosial ədalətin bərqərar edilməsi, siniflərin, millət və xalqların, sosial qrup və zümərələrin, kollektivlərin, ayrı-ayrı şəxslərin əmək, mədəni-məişət, sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusuna deyilir. Başqa sözlə desək, sosial siyasət dövlətin cəmiyyət həyatının sosial sferasının idarə edilməsi sahəsindəki fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət adamların əmək və ictimai-siyasi fəallığının artırılmasına, onların mənafeələri və tələbatlarının ödənilməsinə xidmət etməlidir. Sosial siyasətə bu və ya digər səbəblər üzündən çətin sosial vəziyyətə düşən, əhalinin digər qrup və zümərələrinə nisbətən öz qüvvəsi ilə öz vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkanı olmayan sosial qrup və zümərələri müdafiə etmək məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər və s. də daxildir. Sosial siyasətin başlıca məqsədi: 1. Bütün sosial qrupların maddi və mənəvi tələbatını daha yaxşı ödəmək üçün şərait yaratmaq; 2. İqtisadi, siyasi, hüquqi və mənəvi münasibətlər sahəsində sosial ədaləti gücləndirməkdən ibarətdir. Sosial siyasət bir sıra vəzifələrə xidmət göstərir. Onun mahiyyətindən irəli gələn başlıca vəzifə cəmiyyət üzvlərinin təkrar istehsalına şərait yaratmaq, insanların zəruri maddi ehtiyaclarını ödəməkdir. Hər bir dövlət insanların siyasi təşkili forması olmaq etibarilə, bir yandan onların məcburi surətdə kütləvi hakimiyyətə tabe olmalarını təmin edir, digər tərəfdən isə əhali qarşısında üzərinə müəyyən öhdəliklər götürür. Bu öhdəliklərə insanların təhlükəsizliyini, ictimai asayışı təmin etməklə yanaşı onların maddi tələbatlarının və ehtiyaclarının ödənilməsi üçün şərait yaradılması kimi vəzifələr daxildir. Hələ lap qədim dövrlərdən hökmdarların ədalətliliyi haqqında insanların şüurunda dərin kök salmış təsəvvürlər onların əhalinin ehtiyaclarına qayğısı və diqqəti kimi humanist keyfiyyətlərinə əsaslanırdı. Sosial siyasətin yerinə yetirdiyi ikinci mühüm vəzifə sosial ədalətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Ədalət anlayışı tarixi dəyişkənliyin təsirini öz üzərində hiss edən sosial həyat hadisəsidir. Hər bir tarixi dövr, hər bir xalq və millət, hər bir ictimai quruluş ədalət haqqında öz təsəvvürlərini formalaşdırır. Lakin bütün dövrlər üçün ümumi olan bir prinsip dəyişməzdir, o da mövcud dövlətin, siyasi rejimin, konkret hökmdarın ədalətin təcəssümü olması haqqında fikrin əsaslandırılması cəhədidir. Hər bir konkret şəraitdə özünəməxsus şəkildə dərk edilən ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biri sosial siyasət hesab olunur. Bu halda sosial ədalət haqqında təsəvvürlər ilkin, sosial siyasət isə törəmə mahiyyət daşıyır. Yəni siyasi rejim sosial ədalət haqqında rəsmi baxışları və mövqeyi müəyyənləşdirir və ona uyğun sosial siyasət həyata keçirir.
------------------	--

27	Sosial siyasətdə sosial ədalət anlayışının rolu Sosial ədalət – insanların, sinif və sosial qrupların cəmiyyətin maddi və mənəvi inkişaf səviyyəsilə obyektiv surətdə şərtlənən həyat şəraitində bərabərsizlik ölçüsüdür. Sosial ədalət anlayışına xalqın hakimiyyətdə iştirakı, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi, millətlərin faktiki bərabərliyi, şəxsiyyətə hörmət, onun hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradılması və s. aiddir. Geniş sosial təminat: işlə təmin olunmanın, qocalara, ana və uşaqlara qayğının hamı üçün mümkün olması da sosial ədalətin komponentləridir. Sosial ədalət anlayışı tarixi xarakter daşıyır və onun məzmunu hər bir tarixi mərhələdə dəyişir, yeniləşir. F.Engels qeyd edir ki, yunanlar və romalıların təsəvvürlərində ədalətlik «ədalətli quldarlıq» kimi idisə, «ədalətli burjua» ədalətsiz elan olunan feodalizmi rədd etməyi tələb edirdi. Fəhlə sinfinin ideologiyasında isə kapitalizm özü bir ədalətsiz cəmiyyət elan edilir və onun dəyişməsi tələb olunur. Sosializm isə ədalətli bərabərliyi hər şeydən əvvəl «Hər kəsdən qabiliyyətinə və hər kəsə əməyinə görə» prinsipində görür. Sosial ədalət anlayışı təkcə iqtisadi deyil, eyni zamanda mənəvi – hüquqi mahiyyət də kəsb edir. Belə ki, o eyni zamanda vətəndaşların azadlıqları və məsuliyyəti, hüquq və vəzifələri, adamların xidmətləri və onların ictimai qiymət almaları kimi cəhətləri də ehtiva edir. Sosial ədalət cəmiyyətin təkmilləşməsinin güclü amilidir. Sosial ədalətin meyarı təkcə vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi, onların azadlıqlarının bərabərliyində deyil, habelə onların ictimai – faydalı fəaliyyətinə, əməklərinin cəmiyyət və keyfiyyətlərinə, təşəbbüskarlıq və yaradıcılıqlarına, məsuliyyətlik və vicdanlılığına görə qeyri-bərabər qiymətləndirilməsində də əks olunur.
28	Siyasi partiyaların funksiyaları və tipologiyası Siyasi partiyalar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər: - ictimai rəyi formalaşdırırlar; - siyasi həyatda vətəndaşların fəal iştirakını təmin edirlər; - vətəndaşların ideooloji tərbiyəsində iştirak edirlər; - hakimiyyət orqanlarına öz nümayəndələrini təqdim edirlər; - parlament və hökumətin siyasi fəaliyyətinə təsir göstərirlər; - vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında münasibətlərdə vasitəçi rolunu oynayırlar; - müəyyən sosial qrupların mənafeyi naminə cəmiyyətin fəaliyyətini istiqamətləndirirlər. Politoloqlar partiyaların təsnifatını aşağıdakı tiplərdə əsaslandırırlar: 1. Sinfi mənsubiyyətinə, sosial əlamətlərinə görə; burjua, fəhlə (sosial – demokratik, KP), zəhmətkeşlərin kəndli partiyaları. 1919 – cu ildə Rusiyada və Azərbaycanda fəhlə partiyası (sosial - demokratik) və onun daxilində iki cərəyan: bolşeviklər və menşeviklər; burjua partiyası – kadetlər fəaliyyət göstərdilər. 2. İctimai tərəqqiyə münasibətinə görə: radikallar (inqilabi), mühafizəkar (rejimin saxlanması), konservativ (irticaçı), islahatçı, sentrist. 3. Hakimiyyətə gələrlərsə – ölkənin idarə edilməsində istifadə edəcəkləri forma və metodlarına görə: - liberal, demokratik, diktator; 4. Hakimiyyətə münasibətə görə: hakim, müxalifətçi, neytral (bitərəf-sentrist); 5. Mənafeyini müdafiə etdiyi şəxslərin və təbəqələrin etiqadına görə: xristian, islam, buddist (məsələn, İranda İslam partiyası, Pakistanda «İslam Cəmiyyəti», Yaponiyada «Komeyto» buddist partiyası və

	Azərbaycanda İslam partiyası, Şiə partiyası); 6. Təşkilati quruluşuna və mövcud cəmiyyətdə tutduğu roluna görə; Amerika politoloqu S. Koen bu cəhətə görə partiyaları dörd növə ayırır: 1. Partiya siyasi avanqard kimi. 2. Parlament tipli partiya. Bu partiyanın əsas iki funksiyası vardır: - parlament və digər seçkilərdə qələbə çalmaq; - parlamentin işinə nəzarət etmək. Seçkilərdə qələbə çalan partiya – hökumətə və onun başçısına təsir göstərmək imkanına malik olur. Bu partiyalarda demokratik mərkəziyyət və aşağı təşkilatların yaradılmasında istehsalat prinsipi yoxdur. Burada fraksiya və qruplaşma azadlığı vardır. 3. Seçki kampaniyalarına xidmət edən partiyalar. ABŞ-dakı partiyalar belələrindəndir. Onların başlıca vəzifəsi öz namizədlərinin seçkiqabağı kampaniyasını keçirməkdir. (Vəsait toplamaq, təbliğat – təşviqat işi aparmaq). Bu partiyalar yalnız seçki zamanı mövcuddur. Burada ilk təşkilatlar, partiya bileti, üzvlük haqqı və partiya qəbul yoxdur. Hər il seçkilər keçirildiyi üçün bu partiyalar da həmişə fəaliyyət göstərirlər. 4. Hər hansı siyasi xarakterli bir nəzəriyyənin ətrafında deyil, ümumi baxışların, marağın, ünsiyyətin və müəyyən problemlərin müzakirəsi məqsədi ilə insanları birləşdirən partiya klubları. S.Koenin fikrincə keçmiş SSRİ –də belə partiyalara Xalq cəbhələri aid edilə bilər. (Ukraynada RUX, Litvada Sayudis, AXC və s.).
29	Alman politoloqu M.Veber hakimiyyətin hansı tiplərini səciyyələndirir. Əgər kimsə öz şəxsi keyfiyyətlərinə, vəzifəsinə və s. əlamətlərə görə böyük nüfuza malikdirsə və başqalarına öz istədlərini yerinə yetirə bilirsə bu halda nüfuz hakimiyyəti meydana çıxır. Görkəmli alman sosioloqu və politoloqu M.Veber ilk dəfə olaraq hakimiyyətin mahiyyətinin öz idarəsinini həyata keçirmək imkanı kimi qiymətləndirmişdir. O, nüfuz hakimiyyətinin aşağıdakı üç tipini səciyyələndirir: 1) ənənəvi tip - mövcud ənənələrə, davranış qaydalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur; 2) harizma tipi – rəhbərə sözsüz inama, kor-koranə etiqada əsaslanır. M.Veber nümunə üçün Xristosu, Buddanı, Məhəmmədi, Napoleonu, Lenini və b. göstərir. 3) rəşadətli tip - hüququn gücünə olan inama əsaslanır.
30	Amerikalı politoloq A.Entsioniyə görə siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitələri (imkanları) necə qruplaşdırılır. Hakimiyyətin və onun strukturlarının öyrənilməsi ilk növbədə hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitələrinin (imkanlarının) öyrənilməsinə tələb edir. Amerikalı politoloq A.Entsioni həmin vasitələri (imkanları) aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1) Utilitar. Sosial-iqtisadi vasitələrin köməyi ilə dövlət hakimiyyəti tək-cə ayrı-ayrı siyasətçiləri deyil, bütöv sosial qrupları öz tərəfinə çəkə bilər. Bu vasitələr həm mükafatlandırma, həm də cəzalandırma vasitəsi kimi (maaşların azaldılması, müxtəlif sosial güzəştlərin ləğvi və s.) istifadə oluna bilər. 2) Məcburi. İnzibati və ictimai təsir vasitələri. Utilitar imkanların təsirinə məruz qalmayanların məhkəmə vasitəsi ilə təqib edilməsi. 3) Normativ. İnsanın davranış normalarına, sərvətlərə qiymətvermə meyllərinə, bütövlükdə daxili aləminə təsir vasitələri.
31	Hakimiyyət bölgüsü prinsipi (Lokk, Monteskye)

	Hər cür siyasi və qeyri-siyasi hakimiyyətin mövcudluğunun prinsipal şərtlərindən birini hakimiyyətin bölgüsü təşkil edir. Bu ideyanı ilk dəfə XVII əsr ingilis filosofu Jon Lokk irəli sürmüşdür. Lokkun sosial-siyasi baxışları öz əksini «Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat» adlı əsərində tapmışdır. Birinci traktatda kral hakimiyyətinin ilahi mənşəyinə dair feodal-patriarxal baxışlara qarşı çıxan Lokk ikinci traktatda konstitusiyalı parlament monarxiyasının nəzəri əsaslarını hazırlayır. Əslində isə bu 1688-89-cu illərdə İngiltərədə baş vermiş çevrilişdən sonra təşəkkül tapmış olan ictimai – siyasi quruluşa bəraət qazandırmaq və onu əsaslandırmaq məqsədini güdür. Dövlət hakimiyyətinin zəruriliyini Lokk ictimai müqavilə mövqeyindən təsvir edir. Hobbsun mütləq dövlət nəzəriyyəsindən fərqli olaraq Lokk hesab edir ki, hakimiyyət «təbii hüququn» bir hissəsinə (ədliyyə, xarici əlaqələr və s.) malik olmalıdır. Onun fikrincə dövlətin məqsədi azadlığı və mülkiyyəti qoruyub saxlamaq olduğu üçün vəzifəsi qanunlar qəbul etmək, qanunu pozanlara cəza vermək və vətəndaşları xarici təcavüzdən qorumaqdır. Buna müvafiq olaraq dövlət hakimiyyəti üç yerə bölünür. Qanunverici, icraedici (məhkəmə də buraya daxildir) və «federativ» (xarici əlaqələr). Hökumət qanuna tabe olmalıdır. Yalnız xalq mütləq suveren olaraq qalır və hətta məsuliyyətsiz hökuməti devirmək hüququna malikdir. Hakimiyyətin hazırkı bölgüsünü isə fransız filosofu, tarixçisi və yazıçısı XVIII əsr maarifçilik fəlsəfəsinin nümayəndəsi Ş. L. Monteskye irəli sürmüşdür. Feodal-despotik idarə üsulunu tənqid edən Monteskye ingilis monarxist-konstitusiyon siyasi rejimini ideallaşdıran Lokkun ideyalarına tərəfdar çıxır. 1748-ci ildə nəşr olunmuş «Qanunların ruhu» adlı əsərində o hakimiyyətin aşağıdakı qollar arasında bölgüsünün zəruriliyini əsaslandırmağa çalışır: Qanunverici hakimiyyət. Buraya ali qanunverici orqan olan ölkə parlamenti, habelə yerli özünüidarə orqanları daxildir; İcraedici hakimiyyət. Buraya hökumət və onun idarələri, prefekturalar aiddir; Məhkəmə hakimiyyəti. Buraya Konstitusiya məhkəməsi, Ali məhkəmə, bütövlükdə məhkəmə sistemi aiddir.
32	Siyasi sistem anlayışı Politologiya predmeti çərçivəsində siyasi elmin aparıcı kateqoriyalarından biri olan «siyasi sistem» anlayışının öyrənilməsi ümdə vəzifələrdəndir. Bu anlayış siyasi fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə etmiş və geniş vüsət almağa başlamışdır. Canlı orqanizm kimi bir-birilə sıx əlaqədə olan hissələrdən ibarət olan siyasi sistem anlayışı geniş və konkret mənada işlədilir. Konkret mənada cəmiyyətin siyasi sistemi əsasən hakim partiyaların (koalisiyaların) və cəmiyyətdə təmsil olunan siniflər və sosial qrupların mənafeyi naminə cəmiyyətin bütün sahələrində idarəetməni həyata keçirən dövlət ictimai təşkilatların, siyasi partiya və təsisatların bütöv və qarşılıqlı əlaqəsi olan kompleksidir. Geniş mənada cəmiyyətin siyasi sistemi özündə siyasi münasibətləri, siyasi şüur və cəmiyyətin siyasi təşkilini cəmləşdirir. Cəmiyyətin digər sistemlərindən fərqli olaraq siyasi sistem «hakim» mövqeyə malikdir. Yəni siyasi sistem çərçivəsində qəbul edilmiş qərar və göstərişlərə digər sistemlər tərəfindən mütləq əməl edilməlidir. Siyasi sistem çərçivəsində yaranan siyasi kurs bütün cəmiyyət üçün məcburi mükəlləfiyyətə çevrilir. Siyasi sistemin fəaliyyətində «giriş» və «çıxış» informasiyası anlayışlarından istifadə edilir. Amerika alimi C.İstona görə, siyasi sistemə xaricdən, sosial və mədəni mühitdən müxtəlif impulslar daxil olur, müxtəlif informasiya axını baş verir: təklif, tələb, vətəndaşların müraciətləri (iqtisadi, siyasi və s.). Siyasi sistemin bu informasiyalara münasibəti nəticəsində cəmiyyətin mövcud hüquqi-normativ bazası əsasında mümkün dəyişikliklər edilir. Siyasi sistemin bu impulslara cavab reaksiyası siyasi qərarlar, onların reallaşmasına yönəlmiş siyasi fəaliyyətdir. Qeyd olunmalıdır ki, siyasi sistem özünəməxsus özünütənzimləmə, özünüislah və özünüistehsal xüsusiyyətlərinə malikdir. Müxtəlif dövlətlərin siyasi sistemlərində

	bu xüsusiyyət dəfələrlə müşahidə olunmuşdur. Siyasi sistemin ictimai sistemlərlə müqayisədə daha yüksək dərəcədə formalizə olunması onu fərqləndirən digər xüsusiyyətdir. Bu da onun xüsusi hüquq normaları və siyasi normalarla yüksək səviyyədə tənzimlənməsi ilə izah olunur. Mövcud vəziyyət siyasi sistemin avtonomluğu və müstəqilliyinə dəlalət edir. Siyasi sistemin müstəqilləşməsi tədricən baş verən bir prosesdir. Bu onun getdikcə artmaqda olan rolunun, siyasi vasitələrlə həll olunan problemlərin sayının çoxalması, müasir cəmiyyətlərin (dövlətlərin) həyatını mərkəzləşdirən və əlaqələndirən orqanizmlərin özünəməxsus bütövlüyünün obyektiv ifadəsidir. Cəmiyyətdə siyasi sistemin muxtariyyatı üçün müəyyən məhdudiyyətlər fəaliyyət göstərir. Siyasi sistemin muxtariyyatını məhdudlaşdıran ilk vasitə iqtisadiyyatdır. Siyasi sistemin ayrı-ayrı təsisatları iqtisadiyyatın vəziyyətini daim nəzərə almalı olurlar. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə iqtisadiyyat, siyasət və mənəvi həyat bir-birilə əlaqədardır, bir-birilə vəhdətdə olur.
33	Cəmiyyətin siyasi sisteminin tərkibində dörd böyük alt sistemini göstərin 1. İnstitusional alt sistem – bu, cəmiyyətin siyasi sisteminin konstitusiya daşıyıcısı olan əsas karkasdır. Onun tərkibinə əsasən aşağıdakılar daxildir: siyasi institutlar, (siyasi hakimiyyət institutu, xüsusi mülkiyyət institutu və s.); siyasi idarəetmə formaları (respublika, monarxiya və s.); siyasi rejimlər (demokratik, totalitar və s.); qanunverici, idarəedici və məhkəmə orqanları, siyasi partiya və hərəkatlar, müxtəlif ictimai təşkilatlar, seçki sistemi və s. Bu alt sistem demək olar ki, siyasi sistemin açıdır. Sistemin fəaliyyət imkanları və sərhədləri, normativ hüquqi bazası burada yaranır. Məhz burada siyasi sistemin sabitliyini təmin edən şərtlər, onun digər cəmiyyətin sistemlərinin inkişafına təsir formaları və beynəlxalq siyasət hazırlanır. Göstərilən bu alt sistem əhəmiyyət dərəcəsinə görə bütün siyasi sistemin fəaliyyətinin məqsəd və istiqamətini müəyyənləşdirir. 2. Tənzimləyici alt sistem – bu sistem cəmiyyətdə qəbul olunmuş, dövlətlərin konstitusiya və digər qanunvericilik aktlarında öz əksini tapan siyasi - hüquqi normalara əsaslanaraq, bütövlükdə cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətini tənzimləyir. Bu sistemin əsaslandığı bazaya təkcə siyasi-hüquqi normalar deyil, həm də cəmiyyətin siyasi sisteminə təsir edən milli adət-ənənələr, cəmiyyətdə üstünlüyə malik olan hakim siyasi prinsiplər, görüşlər və məsləklər də daxildir. 3. Kommunikativ alt sistem - bu, özünə cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyəti prosesində yaranan münasibətləri daxil edir. Bura hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin idarə edilməsinə aid olan münasibətlər daxildir. Bu münasibətlərin subyektləri aşağıdakılardır: siyasi institut və təşkilatlar; siyasi liderlər; siyasi elitanın nümayəndələri və əlbəttə ki, vətəndaşlar. Bura həmçinin siyasi hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə ilə əlaqədar olan münasibətlər də aid edilir: hakimiyyətin əldə edilməsi, saxlanması və həyata keçirilməsi. Belə mübarizə bütün dövlətlərin siyasi sisteminə xasdır. Mövcud münasibətlər bir qayda olaraq rəsmi xarakterə malikdir, başqa sözlə mövcud hüquqi normalara əsaslanır. Lakin bunlarla yanaşı siyasi sistemində mövcud hüquq normalarına əsaslanmayan qeyri-rəsmi münasibətlərin də olmasına baxmayaraq onların əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. 4. Siyasi ideoloji alt sistem – özünə siyasi konsepsiya, nəzəriyyə və görüşləri daxil edir. Bunlar ictimai-siyasi institutların təşkili və inkişafı, siyasi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və ümumiyyətlə siyasi sistemə əsaslanır. Bu alt sistem siyasi məqsəd və ona çatmaq yollarının strateji siyasi kursunun hazırlanması vəzifəsini yerinə yetirir. Cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif siyasi problemlərin həllində əhəmiyyətli rola malikdir.
34	Dövlətin əsas əlamətləri hansılardır? 1. Məcburetmə – dövlət mənsubiyyəti ictimai zərurətdir, o məcburidir və dövlət hüququ, habelə beynəlxalq hüquqla tənzim olunur. 2. Zor tətbiq etmək hüququ – dövlətin xüsusi zor orqanları vardır və qanunun nəzərdə tutduğu hallarda o onlara əl atır. 3. Suverenlik – hamı üçün, hər bir təşkilat və təsisat üçün məcburi xarakter

	daşıyan hakimiyyət yalnız dövlətə mənsubdur. 4. Ümumilik – dövlət hakimiyyəti onun ərazisində yaşayan bütün adamlara aiddir. 5. Hüquq – dövlət onun müəyyən etdiyi hüquq qaydaları və normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərir. 6. Əhalidən vergi və mükəlləfiyyətlər toplamaq hüququ.
35	“Siyasi hakimiyyət” anlayışının mahiyyəti və məzmunu «Hakimiyyət» anlayışı çoxmənalı xarakterə malikdir. Təbiətşünaslar təbiət qüvvələri üzərində hakimiyyətdən, filosoflar obyektiv ictimai qanunların hakimiyyətindən, hüquqşünaslar dövlət hakimiyyətindən, psixoloqlar insanın öz üzərində hakimiyyətdən və s. danışirlər. Siyasət isə öz əksini siyasi hakimiyyətdə tapır. Siyasi hakimiyyətin ələ alınması və onun qorunub saxlanması uğrunda mübarizə cəmiyyətin siyasi həyatının əsas aspektlərindən birini təşkil edir. Hakimiyyət ictimai əməyin təşkili, habelə cəmiyyətdə insanlararası birgə yaşayışla bağlı digər qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək üçün zəruridir. Məhz bunu nəzərdə tutaraq qədim yunan filosofu Aristotel göstərirdi ki, «hakimiyyətin məqsədi cəmiyyətin bütövlüyünü və birliyini təmin etməkdir». Ən qədim dövrlərdən başlayaraq filosoflar hakimiyyət fenomeninin mahiyyətini açmağa cəhd göstərmişlər. Aristotel, Platon, Makiavelli, Hobbs, Lokk, Kant və s. görkəmli mütəfəkkirlər hakimiyyət anlayışına müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq onun mahiyyətinə varmağa çalışmışlar. Orta əsrlərin görkəmli ilahiyyatçısı və filosofu, tomizm cərəyanının banisi Foma Akvinalı(1226-1274) «Hökmdarların idarə üsulu» adlı əsərində hakimiyyəti allahın yaratdığı qayda hesab edərək onun mahiyyətini ağalıq və tabeçilik münasibətləri kimi qiymətləndirirdi. Bu fikri inkişaf etdirən H.Morgentaunun qənaətinə görə «hakimiyyət hər hansı bir insanın digər insanların şüuru və hərəkətləri üzərində nəzarətidir». Bu fikrə şərik çıxan P.Blau hesab edir ki, hakimiyyət ayrıca bir fərdin və ya qrupun başqaları üzərində öz iradəsini həyata keçirməsidir. Yuxarıda deyirlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, ağalıq və tabeçilik münasibətlərinin təzahür etdiyi, qanunlar və normaların məcmusu ilə hər iki tərəfin davranışı şərtləndirilmiş olduğu halda hakimiyyətdən danışmaq olar. Çünki məhz həmin qanunlar və normalar müəyyən edirlər ki, əmri verən şəxsin əmrin aid olduğu şəxsdən tabe olmağı tələb etmək hüququ vardır. Müasir amerikalı politoloqu və iqtisadçısı, idarəetmə nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan H.Saymon hakimiyyəti aşağıdakı kimi səciyyələndirir: A - B üzərində o vaxt hakimiyyətə malik olur ki, A – B –nin davranışının şərtləndirsin. Deməli, hakimiyyət nüfuz, hüquq və ya güc vasitəsi ilə adamların fəaliyyətinə və davranışına müəyyən təsir göstərmək qabiliyyəti və imkanı deməkdir.
36	Milli münasibətlər siyasətin obyektı kimi Millətlərarası münasibətlərin düzgün qurulması, həm çoxsaylı, həm də azsaylı xalqların sosial-iqtisadi və mədəni problemlərinin obyektiv surətdə həll edilməsi problemi bütün çoxmillətli dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın da siyasi həyatında çox mühüm yerlərdən birini tutur. Millətlərarası münasibətlər ictimai münasibətlərin çox mürəkkəb spesifik formalarından biri olub iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin ayrılmaz tərəfi kimi təzahür edir, eyni zamanda onların təsirinə məruz qalır. Buna görə də millətlərin və xalqların qarşılıqlı əlaqələrinin bütün aspektləri mahiyyətcə siyasi xarakter daşıyır. Milli münasibətlər sahəsində siyasətin mahiyyətini araşdırmazdan əvvəl ilk növbədə «milli məsələ» və «milli münasibətlər» anlayışlarının mahiyyətinə varmaq zəruridir. <i>Milli məsələ</i> hər şeydən əvvəl milli bərabərsizlik münasibətləri, millətlərin

	imtiyazlı və imtiyazsızlara, hakim və məzlumlara bölünməsi, iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsində bərabərsizlik və s. məsələsidir. Milli məsələ milli zəmində ədavət, çəkişmə, düşmənçilik və şübhə məsələsidir. Milli məsələ millətlər və xalqlar arasında dövlətdaxili və dövlətlərarası ünsiyyət prosesində təzahür edən siyasi, iqtisadi, hüquqi, ideoloji və b. problemlərin məcmusudur. Cəmiyyət həyatının hər bir mərhələsində milli məsələ bu və ya digər ölkənin konkret şəraitinə uyğun olaraq konkret məzmunu malik olur. Hər bir dövrdə milli münasibətlər sistemində yeni problemlər irəli sürülür. «Milli münasibətlər» anlayışı daha geniş məzmunu malik olub, özündə aşağıdakı münasibətləri əhatə etdirir: 1. millətdaxili münasibətlər; 2. milli-etnik birliklərarası münasibətlər; 3. millət və xalqların şəxsiyyətlərarası səviyyədə münasibətləri. Məhz bu üç cəhət millət və xalqların qarşılıqlı münasibətləri sahəsində yaranmış olan sosial əlaqələrin mahiyyətini tam əks etdirir. Millətlərarası münasibətlər əslində müxtəlif millətlərə mənsub olan adamların əmək, ictimai-siyasi, ailə-məişət və asudə vaxtdakı həyat formalarında yaranan qarşılıqlı münasibətlərini nəzərdə tutur. Milli münasibətlər sistemində siyasi aspektin aparıcı rolu hər şeydən əvvəl millətin formalaşması və onun inkişafının mühüm amili olan dövlətin əhəmiyyəti, milli və sosial-siyasi proseslərin daxili əlaqəsi ilə şərtlənir. Milli münasibətlərin milli özünütəyinetmə, milli və beynəlmiləl mənafələrin əlaqələndirilməsi, millətlərin hüquq bərabərliyi, milli dillərin və mədəniyyətlərin inkişafı üçün şəraitin yaradılması, milli kadrların hazırlanması və hakimiyyət strukturlarında onların təmsil edilməsi və s. kimi məsələlər bilavasitə siyasət sferasına aiddir.
37	Sezarçı, marksist və sosioloji ideologiyaların mahiyyəti İdeologiya haqqında mövcud olan çoxlu sayda fikirləri ümumiləşdirmək əsasında fransız politoloqu O.Rebul onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1. <u>Sezarçı ideologiya</u> sisteminə görə mövcud cəmiyyətin sosial münasibətlərinin tənqidinə və dəyişdirilməsinə yönəlmiş olan fikirlərin məcmusu ideologiyadır. 2. <u>Marksist ideologiyası</u> isə əksinə hesab edir ki, mövcud cəmiyyətin sosial əsaslarını qoruyub saxlamağa yönəlmiş olan baxışların məcmusunu ideologiya adlandırmaq olar. 3. Kollektiv inam və düşüncə səviyyəsinə yüksəlmiş olan fikir və ideyaların məcmusunu ideologiya hesab edən <u>sosioloji cərəyanın</u> fərqləndirici xüsusiyyəti budur ki, ideologiyayı təsvir etdiyi gerçəkliyə uyğun hesab etmir. Elmi ədəbiyyatda ideologiya anlayışına verilən çoxlu sayda təriflər içərisində diqqəti daha çox aşağıdakı variant cəlb edir: <u>İdeologiya bu və ya digər ictimai qrupun hakimiyyətə və ondan istifadəyə olan iddialarına haqq qazandıran və buna uyğun olaraq ictimai rəyi öz ideyalarına tabe etdirməyə çalışan doktrindir.</u>
38	Müasir dövrün başlıca ideoloji nəzəriyyələri və cərəyanları Cəmiyyətin siyasi həyatının müasir dövr üçün xarakterik olan mühüm əlamətlərindən biri ideoloji nəzəriyyələrin və cərəyanların böyük rəngarəngliyə malik olmasıdır. Bu isə təbiiidir, çünki siyasi həyatda özünü biruzə verən plyuralizm birinci növbədə ideoloji əsaslarla bağlıdır. Cəmiyyətdə mövcud olan çoxlu sayda sosial qrup və təbəqələrin mənafələri öz əksini ideologiyaların müxtəlifliyində tapır. Bununla yanaşı regional və bəşəri miqyasda özünü biruzə verən ideallar da çox vaxt üst – üstə düşür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın siyasi mənzərəsini əks etdirən ideoloji cərəyanlar dərin tarixi köklərə malikdirlər. Bu cərəyanlar liberalizm, mühafizəkarlıq və sosialist ideologiyalarından ibarətdir. Həmin cərəyanların hər biri tarixi mənşəyə malik olmaqla yanaşı eyni zamanda yeni təzahür xüsusiyyətlərinə də

malikdirlər. Bu özünü yeni liberalizm, yeni mühafizakarlıq, sosial – demokratiya kimi cərəyanlarda əks etdirir.

Liberalizm (latın dilindən tərcümədə «azadlığa aid olan», «azad insana xas olan» deməkdir) özünü hələ qədim yunan filosofları Lukretsinin, Demokritin əsərlərində büruzə versə də onun cərəyan şəklinə düşməsi XVII-XVIII əsrlərin burjua inqilabları ilə bağlıdır. Xüsusən ingilis maarifçiləri Lokkun, Hobbsun və Smitin liberalizmin meydana gəlməsində xüsusi rolu olmuşdur. Liberalizm cərəyanının əsasında duran əsas məsələ dövlətin sosial - iqtisadi roluna münasibət bildirilməsidir. Bu münasibət bütün hallarda şəxsiyyətin hüquqları, azadlığı, azad rəqabət, xüsusi mülkiyyətçilik və s. məsələlərlə bağlıdır. Buna görə də liberalizmin başlıca prinsipləri vətəndaşların hüquq bərabərliyi, sosial, siyasi, dini, peşə qruplarının bir-birindən üstün olmaması, dövlətin ictimai müqaviləyə əsaslanmasıdır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn yeni liberalizm cərəyanı öz qarşısına demokratiya, azad rəqabət, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları kimi sərvətlərin qorunması və inkişaf etdirilməsini qoydu. Yeni liberalizm həmçinin siyasi baxışlarda da dərin dəyişikliklər meydana gətirdi. Belə ki, müasir demokratiyanın əsas anlayışları olan siyasi iştirakçılıq, demokratik elita nəzəriyyələri liberalizm prinsiplərinə əsaslanır.

Siyasi ideologiya kimi liberalizm müasir dünyanın siyasi fikrinin inkişafında mühüm rol oynayır. Liberalizm ideyaları əsasında və onun ardıcıları tərəfindən bir sıra nəzəriyyələr və cərəyanlar meydana gəlmişdir. Dünyanın ictimai - siyasi proseslərinin təhlilinə və gələcək inkişaf perspektivlərinə həsr edilmiş «sosial qlobalizm», «konvergensiya», «informasiya cəmiyyəti» və s. doktrinalar buna misal ola bilər.

Mühafizəkarlıq (Konservatizm latın dilindən tərcümədə «mühafizə etmək», «qoruyub saxlamaq» mənasını bildirir) müasir dünyanın sosial - siyasi inkişafına güclü təsir göstərən siyasi ideologiyadır. Bu ideologiyayı səciyyələndirən əsas cəhət dövlətin və ictimai həyatın tarixən qərarlaşdırmış olan formalarının qorunub saxlanmasına yönəlmiş olan mənəvi - hüquqi sərvətlərə üstünlük verməsidir. Bu termini ilk dəfə fransız yazıçısı Şatobrian irəli sürmüşdür. Böyük Fransa burjua inqilabından sonra keçmiş feodal - zadəgan qaydalarını ideallaşdıran və müdafiə edən qruplar meydana gəlmişdir. Həmin əhval - ruhiyyəni əks etdirən ideologiyalar məhz Şatobrian tərəfindən mühafizəkarlıq kimi formulə edilmişdir. Cəmiyyəti köklü surətdə yenidən qurmağı tələb edən liberalist ideologiyadan fərqli olaraq E.Berk, L.de Bonald, J.de Mestr və başqaları mövcud qaydaları qoruyub saxlamaq məqsədi güdən mühafizəkarlıq ideologiyasının nəzəri əsaslarını işləyib hazırladılar. Siyasi ideologiya kimi mühafizəkarlığın əsasında Berkin 1790-ci ildə nəşr olunmuş «Fransa inqilabi haqqında düşüncələr» əsəri dayanır. Bu əsərində o cəmiyyətin ictimai əsaslarının dəyişdirilməsi cəhdlərinin ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarına zidd olması fikrini irəli sürür.

Alman alimi Manheym köhnə qaydaların qorunub saxlanmasına yönəlmiş olan baxışları **ənənəvilik**, bu baxışları qoruyan nəzəriyyəni isə **təbii mühafizəkarlıq** adlandırır. Siyasi – ideoloji cərəyan kimi mühafizəkarlıq məhz ənənəvilik, təbii mühafizəkarlıq prinsipləri üzərində təşəkkül tapır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mühafizəkarlıq yalnız əvvəlki qaydaları qoruyub saxlamaq meyllərini xarakterizə etmir. Bu qaydalara ehkamçı – qoruyucu münasibət zəmnində mühafizəkarlığın siyasi konsepsiyası və dəyərlər sistemi formalaşmışdır. Mühafizəkarlığın siyasi konsepsiyası dövlətin ali prinsiplərinin insanlar tərəfindən tez-tez dəyişdirilməsini yol verilməz hesab edir. Bundan əlavə dövlətin fəaliyyətində qanunun hökmranlığının və mənəvi məsuliyyətin zəruriyyətinə əsaslanmaqla mühafizəkarlıq **eqalitarizm** prinsiplərini, yəni səmərəli dövlət idarəçiliyi kimi demokratiyanı şübhə altına alır.

İdeya - siyasi konsepsiya kimi mühafizəkarlığın əsasında güclü dövlət ideyası dayanır. Bu cərəyana görə ictimai həyatın bütün sahələrində vəziyyətin normal olması dövlətin tənzipmedici funksiyasından asılıdır. Buna görə də demokratiya və azadlıq şəxsiyyətin sosial mövcudluğunun təzahürü deyil, onun dövlətə itaətinin təzahürü

	formalarıdır. Lakin mühfizakarlar qatı ənənəviçiliyin problemlərinin həll edilməsi yolunda gücsüz olduğunu görərək öz baxışlarında müəyyən dəyişikliklər aparmağa məcbur oldular. Bu dəyişikliklər mühfizakarlığın daxilində liberal əhval - ruhiyyənin artmasına və son nəticədə <u>yeni mühafizakarlıq</u> cərəyanının meydana gəlməsinə səbəb oldu. XIX əsrin ortalarından etibarən Avropa ölkələrində meydana gəlib formalaşan <u>sosialist ideologiyası</u> XX əsrin sonlarına qədər bütün dünyada özünə çoxlu sayda tərəfdarlar toplamağa müvəffəq olmuşdu. Sosialist ideologiyası öz mənşəyini T.Morun, T.Kampanellanın utopik baxışlarından, J.J.Russonun egalitarist ideyalarından, A.Sen-Simonun, Ş.Furyenin, R.Ouenin əsərlərindən götürür. Ədalətli cəmiyyət haqqında baxışların sintezi kimi çıxış edən sosialist ideologiyası özündə iki əsas cərəyanı birləşdirir: <u>elmi sosializm</u> və <u>sosial demokratiya</u>. Elmi sosializm cərəyanının əsası XIX əsrin 40-50-ci illərindən etibarən K.Marks və F.Engels tərəfindən qoyulmuşdur. Onların çoxlu sayda ardıcılıarı tərəfindən təkmilləşdirilən bu ideologiya XX əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində, xüsusən də Qərbi Avropada özünə böyük sayda tərəfdarlar toplamağa müvəffəq olmuşdu. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq, 1917-ci ildə Rusiyada, 1945-ci ildən sonra isə bir sıra Şərqi Avropa və Asiya ölkələrində, Kubada sosialist tipli dövlətlər meydana gəldi. Siyasi cərəyan kimi marksizmə qarşı mübarizə aparan K.Kautskinin, A.Bebelin, E.Bernşteynin baxışları sosialist ideologiyası daxilində yeni bir cərəyanın – <u>sosial - demokratiyanın</u> əsasını qoydu. Sosial - demokratiya tərəfdarları marksistlərdən fərqli olaraq, əsas dəyərlər kimi üstünlüyü sosial barışığa, sülhə və əməkdaşlığa verirlər. Bu cərəyan bütünlükdə əsas diqqəti fərdlərin azadlıq və təşəbbüskalığının inkişaf etdirilməsinə, bu əsasda isə ədalətli cəmiyyət qurulmasına yönəldir. Cəmiyyətin dəyişdirilməsində əsas yolu inqilab hesab edən marksistlərdən fərqli olaraq, sosial – demokratlar yeganə məqbul yol kimi sosial islahatları qəbul edirlər. E.Bernşteynin «Son məqsəd heç nədir, hərəkət isə hər şeydir «fikri sosial demokratiyanın təkamülçülük ideologiyasını çox dolğun əks etdirir. Marksistlərin sinfi mübarizə ideologiyasına qarşı sosial demokratlar «sosial partnyorluq» ideyasını irəli sürürlər.
39	Milli siyasət, onun məzmunu və xarakteri Millətlərarası münasibətlərin düzgün qurulması, həm çoxsaylı, həm də azsaylı xalqların sosial-iqtisadi və mədəni problemlərinin obyektiv surətdə həll edilməsi problemi bütün çoxmillətli dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın da siyasi həyatında çox mühüm yerlərdən birini tutur. Millətlərarası münasibətlər ictimai münasibətlərin çox mürəkkəb spesifik formalarından biri olub iqtisadi, siyasi və mənəvi münasibətlərin ayrılmaz tərəfi kimi təzahür edir, eyni zamanda onların təsirinə məruz qalır. Buna görə də millətlərin və xalqların qarşılıqlı əlaqələrinin bütün aspektləri mahiyyətə siyasi xarakter daşıyır. Milli münasibətlər sahəsində siyasətin mahiyyətini araşdırmazdan əvvəl ilk növbədə «milli məsələ» və «milli münasibətlər» anlayışlarının mahiyyətinə varmaq zəruridir. Milli məsələ hər şeydən əvvəl milli bərabərsizlik münasibətləri, millətlərin imtiyazlı və imtiyazsızlara, hakim və məzlumlara bölünməsi, iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsində bərabərsizlik və s. məsələsidir. Milli məsələ milli zəmində ədavət, çəkişmə, düşmənçilik və şübhə məsələsidir. Milli məsələ millətlər və xalqlar arasında dövlətdaxili və dövlətlərarası ünsiyyət prosesində təzahür edən siyasi, iqtisadi, hüquqi, ideoloji və b. problemlərin məcmusudur. Cəmiyyət həyatının hər bir mərhələsində milli məsələ bu və ya digər ölkənin konkret şəraitinə uyğun olaraq konkret məzmunla malik olur. Hər bir dövrdə milli münasibətlər sistemində yeni problemlər irəli sürülür.
40	Siyasi mədəniyyətin funksiyaları

	Cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin demokratikləşdirilməsi siyasi mədəniyyətin başlıca funksiyasıdır. Demokratiya sivilizasiyanın ən ümumi sərvəti kimi meydana gəlmiş və ictimai həyatın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Demokratiya insanın təşəbbüskarlıq və müstəqilliyini təmin edərək onun fəaliyyətini cəmiyyətdəki özbaşınalığa, zorakılığa və totalitarizmə qarşı mübarizəyə yönəldir. Siyasi mədəniyyətin digər bir mühüm funksiyası dövlət və ictimai işlərin idarə edilməsində xalqın iştirakından ibarətdir. Cəmiyyətin getdikcə daha da demokratikləşdirilməsi prosesi xalqın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasının, saxta demokratiyanın, fərdiyyətçiliyin, təhrif olunmuş siyasi şüurun aradan qaldırılmasını və cəmiyyət üzvlərinin siyasi fəallığının, siyasi mədəniyyətin yüksəldilməsini tələb edir. Siyasi mədəniyyətin səviyyəsinin aşağı olması müasir dövrdə cəmiyyətimiz qarşısında duran son dərəcə vacib və çox mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsinə mane olur. Cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti ölkənin siyasi həyatının inkişafını düzgün və səmərəli istiqamətləndirməyə qabil siyasi təsisatların yaradılmasını, rəylər plyuralizmini, şəxsiyyətə hörməti və hamının qanun qarşısında bərabərliyini nəzərdə tutur. Siyasi mədəniyyət demokratik forma və metodların inkişafına kömək göstərir, siyasi təcrübənin və müsbət ənənələrin bir nəsiləndən digərinə verilməsində böyük rol oynayır. Siyasi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi meyarının əsası-ictimai həyatın bütün sahələrinin demokratikləşdirilməsi dərəcəsindən, adamların ictimai-siyasi fəaliyyətə real surətdə cəlb edilməsindən, sosial-iqtisadi və mənəvi proseslərin idarə edilməsində onların iştirakından ibarətdir. Siyasi mədəniyyət – siyasi bilik və siyasi təcrübənin, siyasi şüurluq və siyasi fəaliyyətin sintezidir. Şəxsiyyətin siyasi mədəniyyəti bütövlüklə cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin səviyyəsindən, ictimai həyatın demokratikləşdirilməsindən asılıdır. İdarəetmə funksiyası siyasi mədəniyyətin əsas funksiyasıdır. Bu funksiya eyni zamanda özünüidarəetməni də nəzərdə tutur. Özünüidarəetmə şəraitində adamların ictimai-siyasi fəallığı artır. Kütlələrin siyasi yaradıcılığının rolu formal və qeyri-formal ictimai-siyasi təşkilatların fəaliyyətində daha aydın şəkildə təzahür edir. Sosial və siyasi həyatın bütün sahələrində cəmiyyət üzvlərinin iştirakı cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsi üçün zəruri şərait yaradır.
41	Siyasi ideologiya anlayışı və onun məzmunu <i>İdeologiya</i> (yunan dilindən tərcümədə – «ideya» və «elm», «təlim» sözlərinin birləşməsi) anlayışın siyasət elminə gətirilməsi fransız alimi Lestyt de Qrasinin adı ilə bağlıdır. Onun 1801-1815 illərdə çapdan çıxmış olan dörd cildlik «İdeologiyanın elementləri» əsərində bu terminin geniş elmi izahının verilməsinə cəhd göstərilir. L.de Qrasi bu əsərində və həmçinin «Düşünmək qabiliyyəti haqqında etüdlər» kitabında belə bir qənaətə gəlir ki, ideologiya ideyaların meydana gəlməsi və inkişafı, habelə insan idrakının qanunları haqqında elmdir. Bu terminin meydana gəldiyi vaxtdan etibarən ona qarşı böyük elmi maraq formalaşmışdır. Məhz buna görə də «ideologiya» və «ideoloq» terminlərinin şərhində böyük fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Həqiqət və yalan, rəşadət və irrəşadət, rəşadət və irrəşadət siyasətdə, ictimai və fərdi şüurda olduğu kimi ideologiyada da bilavasitə sıx əlaqədə çıxış edir. İdeologiyanın idraki funksiya yerinə yetirməsi haqqında irəli sürülən fikirlər K.Marks və F.Engels tərəfindən «Alman ideologiyası» əsərində tənqid olunmuşdur. Lakin, buna baxmayaraq ideologiya siyasi reallıq kimi qəbul edildi və tezliklə onun

	müxtəlif istiqamətli meylləri meydana gəldi.
42	Siyasi münaqişələrin nəzəriyyəsi və növləri Münaqişə sosial həyatın mühüm elementidir. İnsanların, onların müxtəlif xarakterli birliklərinin təbiətində rəqabət, fikir ayrılığı və münaqişə subyektin özünüreallaşdırma vasitələrindən biri kimi önəmli rol oynayır. Müxtəlif səviyyələrdə təzahür edən sosial proseslərin, ziddiyyətlərin münaqişəli xarakteri onların inkişafını şərtləndirən və istiqamətləndirən amil kimi çıxış edir. Münaqişə nəzəriyyəsi e.ə.VII-VI əsrlərdə Çin filosofları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onlar təbiət və cəmiyyətin inkişafının mənbəyini əksliklərin mübarizəsində görürdülər. Bu problem N.Makiavellinin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Münaqişələrin baş vermə səbəblərinə görə mənafe, dəyərlər və tutuşdurma tiplərini ayırmaq olar. Xalqlar, millətlər, şəxslər ideya və əənə, hakimiyyət və mənafe ayrılığına baxmayaraq bir-biri ilə ümumi məqsədlərlə, arzularla bağlıdırlar. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi (1201-1274) özünün «Əxlaqi nasiri» əsərində qruplar arası, dövlətlər arası və s. münaqişələri bir-birindən fərqləndirmişdir və şəxsiyyətlər arası münaqişələrin yaranma səbəblərini on kateqoriyaya ayırmışdır: ictimai, iddialıq, dava-dalaş, höcət, zarafat, təbəbbür, tələklilik, xəyanət, qisas, hərislik. XX əsrin ortalarında münaqişə probleminə böyük diqqət yetirərək, alman politoloqu R. Darendorf, amerikalı politoloqları L.Kozer və Kennet E.Bouldinq siyasi elmdə yeni istiqamətin - <i>«konfliktologiya»</i> əsasını qoymuşlar. R.Darendorf münaqişələrin formalaşmasının səbəb və inkişaf mərhələlərini müəyyən edərək, onların əsasını mənafe və münaqişədə görürdü. O, münaqişələri ziddiyyətlərin həll edilməsi üsulu kimi qiymətləndirirdi. Münaqişələr insanların bütün siyasi birlikləri (o cümlədən dövlətlər), onların qarşılıqlı fəaliyyəti və rəqabəti şəraitində formalaşır və mövcud olurlar. Siyasi (ictimai) münaqişələr – ictimai proseslərin iştirakçılarının şüur və əxlaqını xarakterizə edən mübahisənin göstəricisidir. Siyasi münaqişələr müxtəlif sahələrdə və müxtəlif formalarda ola bilərlər. Politoloqlar hesab edirlər ki, <i>siyasi münaqişə hakimiyyət səlahiyyətləri və sərvətlər uğrunda mübarizə aparan iki və ya daha çox tərəfin (qrupun, birliklərin, dövlətlərin) rəqabət məhiyyətli qarşılıqlı fəaliyyətidir.</i> Hər bir münaqişə üç əsas mərhələdən keçir: münaqişənin başlanması, inkişafı və sona çatması mərhələsi. Bu mərhələlər münaqişənin məzmununu təşkil edən ziddiyyətlərin üzə çıxması, subyektlərin fəaliyyətində əsas amilə çevrilməsi və ziddiyyətlərin həll edilməsi mərhələsinə ifadə edir. Münaqişənin mərhələləri içərisində ən mürəkkəb sonuncu mərhələ hesab edilir. Münaqişələr müxtəlif formalarda təzahür edir: sosial, siyasi, şəxsiyyətlər arası, dövlətlər arası və s. siyasi münaqişələrin hərbi, beynəlxalq, dini dözülməzlik, ərazi iddiası və s. tipləri vardır. Siyasi münaqişələr ictimai tərəqqinin təkanvericisidir. Bu baxımdan siyasi münaqişələr növünə görə <i>aqonist</i> (barışdırıcı) və <i>antaqonist</i> (barışmaz) ola bilərlər. Aqonist münaqişələrin vaxtında həll olmaması onu xronik formasına, hətta antoqonist münaqişəyə çevrilməsinə gətirə bilər.
43	Siyasi mədəniyyətlə siyasi sistemin qarşılıqlı əlaqəsi Siyasi mədəniyyət bütövlükdə siyasi fəaliyyət mədəniyyətidir, onun subyektivi cəmiyyət, sinif, təsisatlar, qruplar, şəxslər ola bilər. Siyasi mədəniyyətin strukturuna biliklər, inam və fəaliyyət daxildir. Siyasi mədəniyyətin inkişafı və dəyişməsi imkanları ilk növbədə onun mövcud siyasi sistemlə, habelə digər amillərlə sıx qarşılıqlı təsirdə olması ilə əlaqədardır. Siyasi mədəniyyət mövcud siyasi sistemə uyğun gələ yaxud gəlməyə, onu möhkəmləndirə yaxud laxlada bilər.

	Siyasi sistemlə siyasi mədəniyyət arasındakı əlaqə özünü onda göstərir ki, birincisi, müvafiq siyasi sistem müəyyən siyasi mədəniyyətin tarixini özündə əks etdirir və ikincisi, tarixin uzun dövrləri ərzində siyasi mədəniyyət müvafiq siyasi sistemin modifikasiyası kimi çıxış edir. Siyasi mədəniyyət hakimiyyət və vətəndaş arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə aid olan mövqelərin, sərvətlərin və davranış normalarının məcmusudur. Buna daxildir: - siyasəti, siyasi hadisələrə aid faktları bilmək və yaxud onlarla maraqlanmaq; - siyasi hadisələrin emosional tərəfi (məsələn, vətən məhəbbəti, düşməyə nifrət və s.); - müvafiq cəmiyyətdəki siyasi davranış nümunələrinin qəbul edilməsi.⁷ Müasir dövrdə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesində mədəniyyətin rolu getdikcə daha da artmaqdadır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, əmək məhsuldarlığının artması, adamların ictimai-siyasi və əmək fəallığının yüksəlməsi, demokratiyanın təkmilləşməsi cəmiyyət üzvlərinin mədəni səviyyəsindən asılıdır. Cəmiyyətin inkişafı adamların şüur səviyyəsinin, siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsi, mənəvi aləminin zənginləşməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Hazırda ölkəmizin yeni ictimai-siyasi sistemə, bazar münasibətləri və iqtisadiyyatına keçdiyi dövrdə cəmiyyət həyatının çox mürəkkəb və mühüm vəzifələrinin həllində siyasi mədəniyyətin rolu artmaqdadır. Adamların şüurunun və sosial münasibətlərin, dövrünü keçirmiş iş formaları və metodlarının yeniləşdirilməsində siyasi mədəniyyətin xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır.
44	Siyasi sosiallaşma prosesinin əsas mərhələləri və funksiyaları Politoloji ədəbiyyatda siyasi sosiallaşmanın bir neçə mərhələsi fərqləndirilir: 1) Siyasiləşmə, yəni siyasi həyat haqqında ilkin məlumatların qavranılması - (erkən yaşlarda) həmin məlumatların mənbəyi valideynlər və onların siyasi proseslər haqqında rəyi və hadisələrə münasibətidir. 2) Siyasətin «fərdiləşdirilməsi» - hakimiyyətdə olan həlledici fiqurlar (prezident, liderlər, baş nazir və s.) fərd üçün siyasi sistemlə əlaqə yaratma vasitəsinə çevrilir. 3) İdeallaşdırma - siyasi fiqurun ideallaşdırılması və bunun əsasında siyasi sistemə emosional münasibətin formalaşması. 4) Təsisatlanma - siyasi həyat haqqında müstəqil təsəvvürlərin formalaşması, qiymətləndirilməsi. 5) Fərdin dərk edilmiş tələbatları, dəyərlər sistemi ilə siyasi normalar arasında qarşılıqlı əlaqənin formalaşması. Siyasi sosiallaşmanın aşağıdakı funksiyaları vardır: 1) <u>Şəxsiyyətin</u> siyasi sistemin demokratik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməsi. 2) <u>Dəyərlər orientasiyası</u> - şəxsiyyətin siyasi sferanın ədalət, bərabərlik, azadlığın hüquqi qaranlı və s. kimi prinsiplərini özünə daxil edən konseptual əsasını qəbul etməsi. Başqa sözlə desək bu funksiya şəxsiyyətin cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini qəbul etməsi kimi vacib aspektlə sıx bağlıdır. 3) <u>Instrumental</u> - (praqmatik) şəxsiyyətin tələbləri, onun sosial və siyasi fəallığı formaları, siyasi həyatda iştirakı, öz hüquqlarından istifadə imkanı, mürəkkəb sosial-siyasi şəraitlərdə orientasiyası ilə bağlıdır. Siyasi dəyərlərin və mədəniyyətin mənimsənilməsi üsul və formalarında mövcud olan müxtəliflik siyasi sosiallaşmanın bir neçə tipini fərqləndirməyə əsas verir.
45	“Siyasi sosiallaşma” anlayışı və ona təsir edən amillər XIX-XX əsrlərdə iqtisadiyyat, elm-texnika və KİV-in sürətlə inkişafı geniş əhali kütləsinin siyasi həyata cəlb olunmasına və onların siyasi proseslərə təsir səviyyəsinin

yüksəlməsinə səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində şəxsiyyət və siyasət probleminin ön plana çəkilməsinə gətirib çıxardı.

İnsanların sosial-siyasi fəallığı və məlumatlılığı səviyyəsinin yüksəlməsi, geniş əhali kütləsinin siyasi sferaya axını, yeni siyasi davranış təcrübəsinin və kütləvi siyasi şüurun formalaşması fərdin siyasi sferaya qoşulması probleminin nəzəri cəhətdən işlənib hazırlanmasını tələb edirdi ki, bütün bunların nəticəsində politologiya elminin yeni bir qolu, «siyasi sosiallaşma» nəzəriyyəsi meydana gəldi.

Siyasi sosiallaşma terminini açıqlamamışdan əvvəl «sosiallaşma nədir» sualına cavab vermək lazımdır.

Geniş mənada, sosiallaşma tarixən qərarlaşmış ənənəvi və sosial cəhətdən şərtlənmiş amillər əsasında fərdin «ictimailəşdirilməsini» nəzərdə tutur. Politoloqlar bu zaman aşağıdakı əsas şərtləri ayırırlar: 1. Tarixi prosesin maddi nəticələri (burada insan fəaliyyət subyekti kimi çıxış edir); 2. Əvvəlki sosial münasibətlər (burada insan əlaqələrin subyekti kimi çıxış edir); 3. İctimai şüur sistemi (burada insan sərvət orien-tasiyalarını və müvafiq sosial birliyin məqsədlərini mənimsəyir).

Nisbətən dar mənada, sosiallaşma dedikdə, şəxsiyyətin sosial təşəkkülü və inkişafı, onun siyasi şüuru və siyasi davranışının formalaşması prosesi başa düşülür. Onun gedişində cəmiyyətin sosial, iqtisadi və siyasi şəraiti ilə fərdin qarşılıqlı təsiri baş verir, o sosial struktura inteqrasiya olunur. Bu inteqrasiya koqnitiv (idraki), aksioloji (sərvət) və davranış istiqamətlərində həyata keçirilir.

Siyasi sosiallaşma prosesinin xarakterinə, formalaşmasına və istiqamətinə müxtəlif amillər; ailə, məktəb, gənclər təşkilatları, siyasi partiyalar, KİV, siyasi mədəniyyət, siyasi sistemdə mövcud olan siyasi rejim və s. təsir edir.

Ailə - Adətən daha davamlı siyasi dəyər, normalar ailədəki əhval-ruhiyyənin təsiri nəticəsində formalaşır. Ailədə əldə edilmiş baxışlar və dəyərlər gələcəkdə əldə ediləcək sosial təcrübə əsasında daha da möhkəmlənə və yaxud dəyişikliyə uğraya bilər. Ailə həyatıyla bağlı bəzi amilləri nəzərdən keçirək:

- fərdi ailə dəyərlərinin ötürülməsi;
- şəxsiyyətin formalaşmasında və qeyri-siyasi xarakterli üstünlüklərin rolu;
- ailə üzvlərinin sosial - iqtisadi, dini və siyasi münasibətlər qovşağına daxil olmasına şərait yaratmaq.

Siyasi orientasiyanın sosial bazasında baş verən prinsipiallıq, dəyişikliklər, ailə münasibəti modelində də dəyişikliklər edilməsini tələb edir. Ailə institutunun ictimai rəyin və fərdi davranışın lazımi normaları ilə uzlaşdırıla bilməsi üçün belə islahatlar vacib xarakter daşıyır.

Məktəb - ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, hətta keçmiş SSRİ məkanında cəmiyyətdə siyasi tərbiyə işi əsasən məktəbdə həyata keçirilir.

Təhsil proqramının siyasi aspektlərinin ümumi məqsədi vətəndaş tərbiyyəsinin müxtəlif metodları vasitəsilə vicdanlı vətəndaş formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Gənclər təşkilatı - Adətən bu cür təşkilatlar siyasi dəyərlərin, norma və informasiyaların əhalinin gənc təbəqəsi arasında geniş yayılmasına şərait yaradır (dəyərlər - özünəhörmət, dinə hörmət, vətəndaşlıq borcu, ədəb-ərkan və s.).

Siyasi partiyalar - Siyasi partiyalar vətəndaşların siyasi bilik səviyyəsinin artırılmasına geniş şərait yaradır.

KİV - Siyasi sosiallaşma strukturunda fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına geniş təsir imkanına malik olan informasiya amilinə geniş yer verilir. Siyasi ədəbiyyatlarda şəxsiyyət və ona təsir edən xarici informasiya axını çox geniş öyrənilmiş və əsasən fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında kommunikasiya kanallarının müsbət rolu qabardılmışdır. Lakin bununla yanaşı KİV-in neqativ təsirini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz, çünki bu sosial-siyasi cəhətdən çox ləng inkişaf edən infantil şəxsiyyətin yaranmasına gətirib çıxarır.

Siyasi mədəniyyət - siyasi sosiallaşmanın mühüm əhəmiyyət kəsb edən

	amillərindən biri də siyasi mədəniyyətdir. Çünki siyasi mədəniyyət nəsillər boyu formalaşan siyasi ənənələri, siyasi praktikanın qüvvədə olan normalarını, ictimai-siyasi təsisatların və s. qarşılıqlı münasibətlərinə aid olan ideyaları, konsepsiyaları və inamları, insanların mövcud ictimai sistemə, onun təsisatlarına, orada mövcud olan «oyun qaydalarına» münasibətini müəyyən edən prinsip və orientasiyaları əhatə edir.
46	“Milli məsələ” və “milli münasibətlər” anlayışlarının qarşılıqlı nisbəti Milli münasibətlər sahəsində siyasətin mahiyyətini araşdırmazdan əvvəl ilk növbədə «milli məsələ» və «milli münasibətlər» anlayışlarının mahiyyətinə varmaq zəruridir. <i>Milli məsələ</i> hər şeydən əvvəl milli bərabərsizlik münasibətləri, millətlərin imtiyazlı və imtiyazsızlara, hakim və məzlumlara bölünməsi, iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsində bərabərsizlik və s. məsələsidir. Milli məsələ milli zəmində ədavət, çəkişmə, düşmənçilik və şübhə məsələsidir. Milli məsələ millətlər və xalqlar arasında dövlətdaxili və dövlətlərarası ünsiyyət prosesində təzahür edən siyasi, iqtisadi, hüquqi, ideoloji və b. problemlərin məcmusudur. Cəmiyyət həyatının hər bir mərhələsində milli məsələ bu və ya digər ölkənin konkret şəraitinə uyğun olaraq konkret məzmunu malik olur. Hər bir dövrdə milli münasibətlər sistemində yeni problemlər irəli sürülür. «Milli münasibətlər» anlayışı daha geniş məzmunu malik olub, özündə aşağıdakı münasibətləri əhatə etdirir: 1. millətdaxili münasibətlər; 2. milli-etnik birliklərarası münasibətlər; 3. millət və xalqların şəxsiyyətlərarası səviyyədə münasibətləri. Məhz bu üç cəhət millət və xalqların qarşılıqlı münasibətləri sahəsində yaranmış olan sosial əlaqələrin mahiyyətini tam əks etdirir. Millətlərarası münasibətlər əslində müxtəlif millətlərə mənsub olan adamların əmək, ictimai-siyasi, ailə-məişət və asudə vaxtdakı həyat formalarında yaranan qarşılıqlı münasibətlərini nəzərdə tutur.
47	Elita nəzəriyyələri və onların mahiyyəti Müasir elita nəzəriyyələri 19-cu əsrin sonu - 20-ci əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Onların yaradılmasında italyan sosioloq və politoloqları V.Pareto, Q.Moska, R.Mixels, ispan politoloqu X.Ortega-i-Qasset xüsusi rol oynamışdır. V.Pareto (1848-1923) elita təlimini «Ümumi sosiologiya haqqında traktat» əsərində şərh etmişdir. O, yazırdı ki, bəzilərinin xoşuna gəlib-gəlməməyindən asılı olmayaraq, insan cəmiyyəti yekcins deyil və fərdlər fiziki, əxlaqi və intellektual cəhətdən bir-birindən fərqlənir. İnsanların fərdi qabiliyyətlərindəki fərqlər cəmiyyətin elitaya və kütlələrə bölünməsinin ilkin əsasını təşkil edir. Böyük nüfuza, var-dövlətə malik olan insanlar cəmiyyətin elitesini təşkil edir. Pareto bir-birini növbə ilə əvəz edən iki elita tipi göstərir. Makiavellinin ifadələrini işlədərək bu elitələrdən birini «pələng» tipi, digərini isə «tülkü» tipi adlandırır. Mühafizəkarlığa, gücə əsaslanan idarəçilik üsuluna üstünlük verən «pələng» elitesinin üstünlük təşkil etdiyi siyasi sistemlər bir qayda olaraq siyasi sabitliklə səciyyələnir. «Tülkü» elitesinin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətlərdə isə, əksinə, siyasi sistem dəyişikənliyi, yüksək dinamizmi ilə fərqlənir. Bu elitələrdən hər hansı birinin malik olduğu üstünlük vaxtaşırı öz əhəmiyyətini itirir və onun yeni elita ilə əvəz olunması zərurəti bu elitələrin mütəmadi olaraq bir-birini əvəz etməsi tələbini irəli sürür. Q.Moska (1858-1941) da cəmiyyətin obyektiv surətdə hakim və idarə olunan təbəqə kimi iki qeyri-bərabər hissəyə bölünməsi haqqında konsepsiya işləyib hazırlamışdır. O, «Hakim sinif» adlı kitabında yazırdı: «Sivilizasiyaya yenidən yaxınlaşmağa başlayan cəmiyyətlərdən tutmuş müasir qabaqcıl və qüdrətli dövlətlərə qədər bütün cəmiyyətlərdə həmişə iki sinif mövcuddur: bunlardan biri idarə edir, digəri isə idarə olunur. Həmişə sayca nisbətən az olan birinci sinif bütün siyasi funksiyaları

	yerinə yetirir, hakimiyyəti inhisara alır və onun verdiyi imtiyazlardan istifadə edir, sayca daha çox olan ikinci sinif isə birinci sinif tərəfindən idarə və nəzarət edilir. Həm də elə üsulla idarə olunur ki, siyasi orqanizmin fəaliyyət göstərməsini təmin edir». Siyasi elitanın formalaşması mexanizmini təhlil edərək, Moska belə bir nəticə çıxarır ki, fərdin elita qrupuna daxil olmasının ən mühüm meyarı insanları idarə etmək qabiliyyətidir. Təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə yanaşı elita kütlədən özünün maddi, mənəvi və intellektual keyfiyyətləri ilə də fərqlənir. Moskanın təlimində siyasi sinif anlayışının tədqiqi geniş yer tutur. İdarə edənlər qrupunun daxili birliyi və cəmiyyətin həyatında xüsusi mövqe tutması Moskaya onu siyasi sinif adlandırmağa əsas verir. Siyasi vəziyyətdən asılı olaraq hakimiyyətdə olan azlığın təşkilinin aristokratik və demokratik (liberal) prinsiplərini fərqləndirir. Hakimiyyətdə olan sinif öz siyasi mövqeyini ənənəvi olaraq möhkəmləndirmək, irsi keyfiyyətə çevirmək cəhdi göstərdikdə cəmiyyətdə aristokratik meylin güclənməsi müşahidə edilir. Bu halda sosial qruplar və təbəqələr arasında hakim mövqe uğrunda mübarizə kəskinləşir, siyasi sistemin sabitliyinin pozulması təhlükəsi yaranır. Elita nəzəriyyəsinin inkişafında R.Mixels (1876-1936) dərin iz buraxmışdır. Elitarizmin meydana gəlməsi səbəbləri məsələsində Moska ilə əsas etibarilə həmrəyliyi bildirən tədqiqatçı elitaların formalaşmasında insanların təşkilatçılıq səriştəsini və cəmiyyətin siyasi təşkilinin xüsusiyyətlərini vurğulayır. Başqa sözlə, elitanın mövcudluğunu cəmiyyətin təşkili strukturu tələb edir. Elitarizm təliminin inkişafında Mixelsin «oligarxiya meyllərinin dəmir qanunu» adlandırdığı postulatının böyük rolu olmuşdur. Onun mahiyyəti qısa şəkildə belə ifadə oluna bilər: demokratiya özünü qoruyub saxlamaq və müəyyən sabitliyə nail olmaq üçün xüsusi təşkilat yaratmağa möhtaçdır. Kütlələr böyük təşkilatlar üzərində bilavasitə nəzarəti həyata keçirmək imkanlarına malik olmadığından, bu səlahiyyətinin həyata keçirilməsini elitaya etibar etməyə məcburdur. Beləliklə, demokratiya mütləq oligarxiyaya çevrilir, çünki rəhbərliyin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə xüsusi orqanlar yaranan və ixtisaslaşan elita tədricən sadə üzvlərin nəzarətindən çıxır, onların mənafe və tələbatından uzaqlaşır, siyasəti bilavasitə öz mənafeyinə tabe edir. Mixelsin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, nə qədər demokratik olsa da, hər bir təşkilata faktik olaraq oligarxiya rəhbərlik edir.
48	Siyasi şüur və onun səviyyələri Siyasi şüur – cəmiyyətin siniflərə parçalandığı və dövlətin yarandığı dövrdə formalaşmağa başlamışdır. Siniflərin istehsala, hakimiyyətə, ictimai təşkilat və təsisatlara, digər siniflərə olan münasibətləri müəyyən siyasi ideya, baxış, təsəvvür və hisslər doğurur. Həmin ideya və baxışların məcmusu siyasi şüuru əmələ gətirir. Deməli, siyasi şüur siniflərin, sosial təbəqələrin dövlət hakimiyyətinə münasibətləri əsasında yaranan sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi mövqe və mənafeələrini əks etdirən ideya və təsəvvürlərin, hiss və əhval-ruhiyyələrin məcmusudur. Həmin sosial-iqtisadi və sinfi mənafeələr əsasında xüsusi siyasi mənafeələr formalaşır. Siyasi şüurda ideya və baxışlarla əhval-ruhiyyə və hisslər vəhdət halında olur: adi və nəzəri siyasi şüur səviyyələri də bir-birindən fərqlənir. Sinifli cəmiyyətlərdə hər sinfin dövlət hakimiyyətinə xüsusi münasibəti olduğu üçün, hər sinfin siyasi mənafeyi, deməli, siyasi şüuru da fərqli olur. Siyasi şüur siyasi fəaliyyətdə – dövlət sənədlərinin, sosial-siyasi qanunların açıq müzakirəsində və seçkilərdə iştirak etmək, siyasi və sosial-iqtisadi tələblərin irəli sürülməsi, parlament mübahisələri, dövlət çevrilişində, sosial inqilabda iştirak və s. təzahür edir. Hər bir sinif və sosial təbəqə həmin fəaliyyətdə öz siyasi mənafeyinə uyğun şəkildə iştirak edir və sosial-siyasi mövqe tutur, deməli, hadisələrə öz siyasi baxışı formalaşır.

49	Dünya inkişafına dair müasir doktrinalar Dünyada baş verən müsbət dəyişikliklərə, ideologiyasızlaşma proseslərinə baxmayaraq bu gün də bəzi ideoloqlar liberal-isləhatçı mövqelərindən radikal - nihilist mövqelərə keçməkdə davam edirlər. Nihilizm (lat. nihil – heç nə) – ümumi qəbul edilmiş dəyərlərin: ideyaların, əxlaq normalarının, mədəniyyətin, ictimai həyat formalarının inkar edilməsi deməkdir və ictimai-tarixi inkişafın böhranlı dövrlərində xüsusilə geniş yayılır. Bu özünü bəşər cəmiyyətinin və sivilizasiyasının gələcəyi barəsində bədbin proqnozlarda göstərir. Həmin bədbin əhval-ruhiyyənin nümayəndələrindən biri Amerika sosial filosofu və iqtisadçısı Robert Haylbronerdir. Onun əsərlərindəki ictimai inkişaf konsepsiyası Qərb mətbuatında «ekoloji təfəkkürün ikinci nəslı» kimi qiymətləndirilir. Haylbroner müasir ekoloji hərəkatın ideoloqu roluna can atır. Onun konsepsiyasının əsas ideyası budur ki, dövrümüzün qlobal problemlərinin həllində təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə kapitalizmlə sosializm arasındakı əksliklər kənara qoyulmalıdır. Haylbronerin liberal reformizmdən radikal nihilizm mövqelərinə keçməsi ilə əlaqədar onun iki müxtəlif «gələcəyin ssenarisi» vardır. I. Liberal- reformist ssenaridə o, kapitalizmin məhv olacağını bildirir və oxucunu da qabağcadan buna hazırlayır. II. Radikal- nihilist ssenaridə o, yetmişinci illərdə, kapitalizmin məhvinə təəssüfləndiyini bildirir və onun əvəzinə «qeyri-kapitalist» cəmiyyət konsepsiyasını irəli sürür. I ssenari Haylbronerin «Amerika kapitalizminin həddi» kitabında şərh edilib. Bu kitab yeni sollar hərəkatının inkişafı dövründə yazılıb. Əsərdə kapitalist sistemi tənqid edilir və qeyd edilir ki, bu sistem nə elmi-texniki inqilab, nə də ümumdemokratik tələblərə uyğun gəlmir. ETİ və kapitalizm arasındakı konfliktdə, bir tərəfdə hakimiyyəti əldə saxlamağa çalışan azlığın imtiyazları, digər tərəfdə isə cəmiyyətin radikal dəyişdirilməsini tələb edən çoxluğunun mənafeyi durmuşdur.
50	İdeologiya ilə siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi İdeologiya ilə siyasətin qarşılıqlı münasibəti onların spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məhz bu xüsusiyyətlər xeyli dərəcədə onları bir - birinə yaxınlaşdırır. İstər ideologiya, istərsə də siyasət cəmiyyətin maddi, iqtisadi bazası üzərində, habelə mənəvi və mədəni təməlləri əsasında yüksələrək tarixi və ictimai proseslərə qoşulur. İdeologiya da siyasət kimi universal xarakter daşıyır, yəni təfəkkürün, fəaliyyətin və davranışın ən müxtəlif sahələrini əhatə edir, onların istiqamətini, məqsəd və vasitələrinin müəyyən edir. Bu öz əksini «təfəkkür tərzi», «xüsusi maraqlar» və s. kimi anlayışlarda tapır. İdeologiya həmçinin siyasətdə mərkəzi yerdə dəyənən məqsədlərin, konkret vəzifələrin, imkanların, idealların müəyyən edilməsi prosesi ilə də bağlıdır. Məhz ideologiya siyasətin qarşısına çatmalı olduğu ideallar sistemini qoyur. Bunun sayəsində isə liberal, mühafizəkar, mütərəqqi, irticaçı və s. siyasət növləri meydana gəlir. Siyasət və ideologiya ictimai şüurun və cəmiyyətin təşkilı sisteminin daha fəal, mütəhərrik elementləri kimi çıxış edirlər. Onlar təkcə cəmiyyətin bütün sferalarına sirayət etməklə kifayətlənməyərək, həmçinin bir - birilə üzvü əlaqəyə girirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasətin zəifliyi, onun çatışmazlığı, siyasi ideyaların və qərarların azlığı çox tezliklə və hökmən ideologiya ilə əvəz olunur. Xarici amillərin təsiri altında (məsələn, başqa ölkədən təhlükə gəldikdə), yaxud daxili vəziyyət sabit xarakter daşımadıqda ideologiya siyasəti sıxışdıraraq, onu öz təsiri altına alır. Siyasət və ideologiya fikirlərin, proqramların, qərarların müxtəlifliyi və fəal mübarizəsi ilə bağlıdır. Onlar hökmən hər hansı bir məsələyə müsbət yaxud mənfi qiymət vermə məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Məhz buna görə də onlar sağlara və sollara, mürtəcelərə və mütərəqqilərə bölünürlər. Lakin, eyni zamanda istər siyasət, istərsə də ideologiya kompromisə, qarşılıqlı qüzdəşlərə getməyə meylli olurlar.

